

TARTU ÜLIKOOL
HUMANITAARTEADUSTE JA KUNSTIDE VALDKOND
AJALOO JA ARHEOLOOGIA INSTITUUT
UUSIMA AJA OSAKOND

**Balti kuld, Eesti diasporaa ja Ühendkuningriigi–NSV Liidu
vastastikuste nõudmiste leping 1960. aastate lõpul**

Bakalaureusetöö

12 EAP

Siim Kangur

PhD Kaarel Piirimäe

TARTU 2019

INFOLEHT

5. jaanuaril 1968 allkirjastati Ühendkuningriigi ja NSV Liidu vahel vastastikuste nõudmiste leping. Selle lepinguga likvideeriti Eesti, Läti ja Leedu Vabariikide Ühendkuningriiki paigutatud kullavarud. Kulla müügist saadud vahendeid kasutati Ühendkuningriigi kodanikele hüvitise maksmiseks kahjude eest, mida nad olid kannatanud Nõukogude Liidu okupeeritud aladel toimunud riigistamise tulemusel. Vaatamata näilisele tähtsusetusele ja piiratud kajastusele tekitas leping palju vastakaid arvamusi Ühendkuningriigi parlamendis ja palju pahameelt Eesti diasporaa hulgas. Käesolev bakalaureusetöö käsitleb Eesti Panga kullareservide ajalugu, lepingu sisu, poleemikat ja väliseestlaste rakendatud meetmeid lepingu allkirjastamise ärahoidmiseks.

Märksõnad: Balti kullareservid, sõjajärgsed tasaarveldustehingud, Balti diasporaa, Eesti diplomaadid külma sõja ajal, Ühendkuningriigi–NSV Liidu suhted.

On the 5th of January 1968 the Anglo–Soviet Claims Agreement was signed. This agreement liquidated the gold reserves of the republics of Estonia, Latvia and Lithuania, deposited in the United Kingdom for safekeeping. Funds received from the sale of the gold were used to fund compensation for British nationals for the losses incurred to them by the nationalization of assets in territories annexed by the Soviet Union. Despite its seeming insignificance and limited scholarly debate, the agreement garnered many conflicting views in the Parliament of the United Kingdom and caused widespread disapproval amongst the Estonian diaspora. This thesis aims to dissert the history of the gold reserves of Bank of Estonia (Eesti Pank), the contents of the agreement, the controversy it sparked, and the various countermeasures employed by the Estonian diaspora to derail the signing of the bill.

Keywords: Baltic gold reserves, postwar lump sum settlements, Baltic diaspora, Estonian diplomats during the Cold War, Anglo–Soviet relations, Bank of Estonia.

SISUKORD

Infoleht	2
Sisukord	3
Kasutatud lühendid	4
Sissejuhatus	5
1. Balti kuld ja Eesti diasporaa.....	7
1.1 Eesti Panga olemus.....	7
1.2 Eesti Panga välismaised reservid	9
1.3 Eesti Panga likvideerimine ja varade riigistamine	11
1.4 Eesti diasporaa.....	12
2. Ühendkuningriigi – NSV Liidu vastastikuste nõudmiste leping	14
2.1 Poliitiline ja majanduslik taust	14
2.2 Lepingu sisu ja poleemika Ühendkuningriigi parlamendis	18
2.3 Lepingu sisu ja õiguslik poleemika	21
3. Eesti diasporaa vastumeetmed	24
3.1 Õiguslikud seisukohad	24
3.2 Kirjad ja avalikud pöördumised.....	29
4. Kokkuvõte	33
5. Kasutatud allikad ja kirjandus	35
5.1 Arhiivimaterjalid ja ametlikud dokumendid	35
5.2 Kasutatud kirjandus	36
5.3 Internetileheküljed	38
Summary.....	40
Lisad	41

KASUTATUD LÜHENDID

E.g. – näiteks (*exempli gratia*)

ENSV – Eesti Nõukogude Sotsialistlik Vabariik

Gosbank – Nõukogude Liidu Riigipank (*Государственный банк СССР*)

Kõrgem kohus – High Court (*High Court of Justice in England and Wales*)

Ibid. – sealsamas, samas raamatus (*ibidem*)

NLKP KK – Nõukogude Liidu Kommunistliku Partei Keskkomitee

RA – Rahvusarhiiv

RT – Riigi Teataja

SKP – sisemajanduse koguprodukt

V.s. – vaata ülevaltpoolt (*vide supra*)

Vastastikuste Nõudmiste Leping – „Leping Suurbritannia ja Põhja-Iiri Ühendkuningriigi valitsuse ja Nõukogude Sotsialistlike Vabariikide Liidu valitsuse vahel käsitlemaks vastastikuste rahaliste ja varaliste nõudmiste lahendamist“ (*“Agreement between the Government of the United Kingdom of Great Britain and Northern Ireland and the Government of the Union of Soviet Socialist Republics concerning the Settlement of Mutual Financial and Property Claims”*)

SISSEJUHATUS

5. jaanuaril 1968 allkirjastati Londonis „Leping Suurbritannia ja Põhja-Iiri Ühendkuningriigi valitsuse ning Nõukogude Sotsialistlike Vabariikide Liidu valitsuse vahel käsitlemaks vastastikuste rahaliste ja varaliste nõudmiste lahendamist“¹. Selle lepinguga likvideeriti Eesti, Läti ja Leedu Vabariikide kullavarud Ühendkuningriigis. Leping oli 1965. aastal alanud läbirääkimiste tulemus ning pidi lahendama Ühendkuningriigi ja Nõukogude Liidu vastastikuste võlgade ja nõudmiste probleemi. Lepingu ülesandeks oli määrata kindlaks ja jaotada hüvitis Ühendkuningriigi kodanikele, kes olid kandnud varalisi ja rahalisi kahjusid Nõukogude Liidu aladel toimunud riigistamisprogrammide tulemusel. Lisaks nõustusid lepinguga osapooled kustutama vastastikused nõudmised. Nõudmiste katteks vajaminev raha saadi Balti riikide Ühendkuningriigis hoiustatud kullareservide müümisest.

Lepingu allkirjastamisele eelnesid ja järgnesid tulised vaidlused Ühendkuningriigi parlamendis ning ulatuslik vastutegevus Eesti diasporaa poolt. Käesoleva bakalaureusetöö raames analüüsib autor nii väliseestlaste vastumeetmeid kui ka lepinguga seotud poleemikat parlamendilugemistel. Samuti seletatakse lahti Eesti Panga ajalugu, Ühendkuningriigi poliitiline ajalugu ning välismaiste reservide olemus, see kõik lepingust seondvalt. Uurimuse eesmärgiks on välja selgitada, kuidas põhjendas Ühendkuningriigi valitsus teise riigi tekitatud kahjude hüvitamiseks kolmandate riikide vara kasutamist, missugune õiguslik alus oli Nõukogude Liidu nõuetel Ühendkuningriigi vastu, milline alus oli nende nõudel Eesti, Läti ja Leedu kullareservidele ning kuidas suhtuti lepingu allkirjastamisele.

Teema valimisel mängis olulist rolli Ühendkuningriigi–NSV Liidu vahelise vastastikuste nõudmiste lepingu problemaatilisus ja rahvusvahelise õiguse poolest huvitav sisu. Leping oli vastuolus mitmete kehtivate õiguslike normidega ning oli samal ajal suur väljakutse nii selle allkirjastamise nimel töötavatele brittidele kui ka selle vastu töötavatele väliseestlastele. Vaatamata lepingu problemaatilisusele ja materjali rohkusele on seda seni suhteliselt vähe kajastatud. Lisaks

¹ Originaalis: “Agreement between the Government of the United Kingdom of Great Britain and Northern Ireland and the Government of the Union of Soviet Socialist Republics concerning the Settlement of Mutual Financial and Property Claims”. Edaspidi tekstis ja viidetes lühendatult vastastikuste nõudmiste leping. Lepingu teksti jaoks vaata Lisa 2. Muude lepingute puhul on viidetes selguse mõttes samuti kasutatud nende lühendatud kuju.

on Eesti Vabariigi välisesindused intrigeeriv episood diplomaatia ajaloos, kuna need jätkasid oma tegevust ka ajal, kui riik olid Nõukogude Liidu poolt annekteeritud.

Töö on jaotatud kolme peatükki, millest esimeses kirjeldatakse Eesti Panka ja selle ainulaadset ülesehitust, ajalugu, välismaiste reservide saamislugu ning panga likvideerimist riigistamise teel, puudutades põgusalt ka Eesti diasporaa teket. Teises peatükis käsitletakse lepingu läbirääkimisi ja allkirjastamist saanud poliitilist ning majanduslikku tausta, misjärel käsitletakse lepingu sisulist problemaatilisust ning sellega seotud vaidlusi Ühendkuningriigi parlamendis. Viimane peatükk keskendub Eesti diasporaa vastumeetmetele ja ennetustööle.

Töö kirjutamisel on enim toetunud arhiivimaterjalidele, Ühendkuningriigi parlamendidebattidele ja kirjandusele. Lisaks on laialdaselt kasutatud ametlikke dokumente ja internetilehekülgi. Arhiiviallikatena kasutati Eesti Rahvusarhiivi digiteeritud dokumente, Rahvaste Ühenduse parlamendidebattide digiteeritud protokolle ning väärtuslikke allikaid Ühendkuningriigi rahvusarhiivis. Suureks abiks kogu töö vältel oli Richard Lillichi 1972. aastal kirjutatud analüüs lepingu sisu kohta². Nii lepingu problemaatilisuse rõhutamisel kui üldise õigusliku tausta mõistmisel võlgnen suure tänu Lillichile tema tehtud töö eest.

² Richard Lillich, "The Anglo-Soviet Claims Agreement of 1968", *The International and Comparative Law Quarterly* köide 21, number 1 (1972), 1–14.

1. BALTI KULD JA EESTI DIASPORAA

1.1 EESTI PANGA OLEMUS

3. mail 2019 tähistas Eesti Pank oma sajandat sünnipäeva. Sellel kuupäeval möödus sada aastat hetkest, mil esimene rahasumma kanti panga rahakontole ja pank sai oma tegutsemist alustada. Otsus panga asutamiseks tehti aga mõned kuud varem, 24. veebruaril 1919, kui Eesti Ajutine Valitsus kogunes kokku, et tähistada täpselt aasta möödumist Eesti Vabariigi esimese valitsuse moodustamisest. Koguneti endise Vene Riigipanga Tallinna kontori hoones, milles hiljem jätkas tegevust ka Eesti Pank. Sellel pidupäeval võeti vastu otsus moodustada uue vabariigi keskpank, kinnitada selle põhikiri ning määrata põhikapitaliks 10 miljonit marka. 25. märtsil määras valitsus panga esimeseks presidendiks Mihkel Punga.³

Eesti Panga sünnil oli mitu põhjust. Esiteks pidi see aitama noorel riigil ja selle rahval toime tulla kohutavates rahalistes, majanduslikes ja sotsiaalsetes oludes, mis sel ajal riigis valitsesid. Kuigi selleks hetkeks olid vastase väed Eesti pinnalt juba välja tõrjutud, ei olnud osapooled rahulepinguni veel jõudnud ning maa oli sõjast räsitud. Vene võimu korraldatud evakuatsiooni põhjustatud rahalist ja varalist kahju on hinnatud üle 200 miljoni kuldrubla suuruseks. Sõja purustused olid mõjunud tööstusele hävitavalt. Tehastel oli võimatu uuesti tööd alustada ilma suuremahuliste investeeringuteta masinatesse, tööjõudu ja tootmise taastamisse ning selliseid investeeringuid ei paistnud tol hetkel kuskilt tulevat. 1915. aastal demonteeriti ja evakueeriti näiteks Saksa dessandi kartuses seadmed Kuressaare, Kõrgessaare ja Pärnu naha-, tekstiili- ja tselluloosivabrikutes. Samuti ei olnud paljudel tööstustel enam uutes oludes turgu, kuna loodetud majandussuhteid Venemaaga ei olnud õnnestunud taastada ja tsariaegsed ettevõtted olid Eesti siseturu jaoks liiga suured ja liiga spetsialiseerunud. Kõigele lisaks oli juurdepääs toormaterjalile parimal juhul korrapäratu, kui mitte sootuks katkenud. Rahuaegsetest varadest oli Eesti alal säilinud vaid murdosa.^{4 5}

³ Eesti Panga muuseum, *1918–1939: Establishment of Eesti Pank and its development as the central bank*, <<https://muuseum.eestipank.ee/en/1918-1939-establishment-eesti-pank-and-its-development-central-bank>> (19.12.2018).

⁴ Eesti Pank, *Review of the Eesti Pank in 1919–1939* (Tallinn: Tallinna Eesti Kirjastus-Ühisus, 1939), 5.

⁵ Maie Pihlamägi, „Eesti majanduse arengulugu 1940. aastani“ (Eesti Entsüklopeedia 11, 2002), 330–331.

Samuti oli põllumajandus saanud palju kannatada. Suurem osa põldusid oli söötis ning loomakarjad olid kas sundvõõrandamise või sööda puudumise tõttu märkimisväärselt kahanenud. Elementaarkaupade pidevat puudujääki oli impordi abil äärmiselt keeruline rahuldada, kuna selle jaoks polnud raha ega infrastruktuuri. Kõigele tagatipuks valitses rahamajanduses täielik segadus, kuna Eesti oma valuutaga, Eesti margaga, olid samal ajal ringluses Saksa idamargad, riigimargad, idarublad ja ülemidarublad, Soome margad, Vene tsaarirublad, duumarublad, Kerenski rublad, Dekinini rublad, nõukogude rublad ning sovznakid⁶. Kuna rahatähti oli napilt, andsid ka osad ettevõtted ja tehased, näiteks Port-Kunda tsemendivabrik ja Narva Kalevivabrik, välja omaenda maksevahendid⁷. Isegi Vene valgete Loodearmee juhataja kindral Nikolai Judenitš jõudis välja anda omaenda rahaühiku⁸. Lisaks rahale trükiti ka erinevaid ajutisi arveldusühikuid, näiteks andis Ajutine Valitsus 4. jaanuaril rahapuuduse leevendamiseks Tallinna Arvelduskojale õiguse anda välja maksutähti⁹ ning isegi Saare maakonnavalitsus emiteeris omaenda võlatähti ehk niinimetatud Nepsi raha¹⁰. Arusaadavalt raskendas taoline monetaarne olukord tunduvalt asjaajamist ja lisas juba niigi segasele olukorrale segadust juurde.

Kõige sellega toime tulemisel pidi olulist rolli mängima Eesti Pank, mis pidi täitma kõiki keskpanga ülesandeid ja olema samal ajal institutsioon, mille abil riik üles ehitati. Just see viimane ülesanne on käesoleva bakalaureusetöö võtmes tähelepanuväärne. Nimelt tähendas see, et panga põhikiri pidi olema piisavalt paindlik, et tegutseda ka kommertspanganduses. Vajaminev paindlikkus saavutati nii, et pank vormistati erakapitalil põhinevaks aktsiaseltsiks, mis pidi täitma nii keskpanga ülesandeid, kui ka valitsuse ülesandeid pikaajalise krediidiinstitutsioonina. Sageli oli üks ülesanne teisega vastuolus: ühelt poolt tegi pank suuri ponnistusi, et oma varasid likviidsetena hoida, kuid teiselt poolt andis pank välja laene ja kohustisi, mis olid oma olemuselt pikaajalised. Seeläbi tekkis olukord, kus vaatamata laenudele kehtestatud kuue kuulisele maksimaalse tähtaja nõudele sai laene vabalt pikendada ning suur osa varadest oli taolistes laenudes kinni.¹¹

Vastavalt Eesti Panga põhikirjale, mis võeti Riigikogu poolt vastu 3. mail 1927, oli pank eraaktsiaselts 5 miljoni kroonise põhikapitaliga, mis oli jaotatud 100 000 aktsia vahel,

⁶ Eesti Pank, *Review of the Eesti Pank in 1919–1939*, 6.

⁷ Eesti Panga muuseum, *Eesti raha ajalugu*, <<https://muuseum.eestipank.ee/et/eesti-raha-ajalugu>> (19.12.2018).

⁸ Urmas Kiil, „Üks väike episood raha ajaloost Saaremaal“, *Saarte Hääl*, 13.12.2010.

⁹ Eesti Panga muuseum, *Eesti raha ajalugu*.

¹⁰ Kiil, „Üks väike episood raha ajaloost Saaremaal“.

¹¹ Eesti Pank, *Review of the Eesti Pank in 1919–1939*, 6.

nimiväärtusega 50 krooni igaüks¹². Samas jääb segaseks, kelle käes tegelikult aktsiad olid, kuna Eesti Panga enda 1939. aastal koostatud tegevuse ülevaade ütlis, et kõik panga aktsiad olid Vabariigi Valitsuse valduses ning et neid ei olnud eraturul emiteeritud¹³. Ühtegi akti põhikirja muutmise kohta ma leidnud ei ole. Panga presidendi nimetas ametisse Vabariigi Valitsus viieks aastaks ning president koos direktoritega moodustas panga juhatuse¹⁴. Direktorid kutsus ametisse ja vabastas ametist nõukogu, mis omakorda koosnes Panga presidendist, kahest presidendi poolt nimetatud direktorist ning seitsmest teisest liikmest erinevatelt aladelt, kelle nimetas ametisse aktsionäridest täiskogu¹⁵. Nõukogu käes oli panga igapäevane juhtimine, täiskogu ülesandeks oli aastaaruande kinnitamine, nõukogu valimine, põhikirja muutmise ettepanekute tegemine ja muud ettepanekute otsustamine. Juhatuse ülesanne oli panga igapäevast asjaajamist juhtida vastavalt nõukogu juhistele.

1.2 EESTI PANGA VÄLISMAISED RESERVID

Enne Teist maailmasõda oli Eesti Pank, olles vormiliselt aktsiaselts Vabariigi valitsuse alluvuses, paigutanud Ühendkuningriigi pankadesse arvestatava suurusega reservid. Esimesed suuremad riiklikud summad talletati Ühendkuningriigis 1927. aastal, mil Eesti Vabariik laenas Rahvasteliidu abiga Ühendkuningriigilt erinevatel andmetel 700 000 kuni 1,48 miljonit naela¹⁶ neljakümneks aastaks 7% intressiga. Ameerika Ühendriikidelt võeti samuti laen 4 miljoni dollari väärtuses. Nende laenude abil teostati 1928. aasta rahareform, millega asendati senine rahaühik Eesti mark Eesti krooniga. Mainitud laenudega ostetud ja valuuta kindlustamiseks mõeldud kuld jäi välismaale. Martin Kõstneri andmetel oli enne Teist maailmasõda Ühendkuningriigile tagasi makstud kümnendik laenust, Ameerika Ühendriikidele kaks kolmandikku laenust. Tagasiostetud dollarid olid Ameerika Ühendriikidest Eestisse toodud ning seega kadusid koos okupatsiooniga. Naelsterlingid olid aga pea täielikult hoiustatud Londoni pankadesse. Põhjus peitus selles, et

¹² Eesti Pank, *Eesti Panga põhikirja* (Tallinn: Tallinna Eesti Kirjastus-Ühisus, 1929), §8.

¹³ Eesti Pank, *Review of the Eesti Pank in 1919–1939*, 5.

¹⁴ Eesti Pank, *Eesti Panga põhikirja*, §37.

¹⁵ *Ibid.*, §25.

¹⁶ Eesti Panga muuseumi koduleht nimetab laenu suuruseks 1,35 miljonit naela (Eesti Panga muuseum. 2018a), Eesti Panga juhatuse liiga ja president Martin Kõstner aga hindab seda 700 000 naela ja 4 miljoni dollari suuruseks (ERA1583.2.77; 1969, 6). Jaak Valge sõnul on laenu suurus 27,7 miljonit krooni ehk umbes 1,48 miljonit naela (kursil 1 nael = 18,16 krooni 1928 aastal) (Valge 2008, 19).

Ühendkuningriigi seadused nõudsid rahakupongide sissenõudmisel tulumaksu tasumist ja blankettide täitmist, mis oli tülikas, dollarid sai seevastu kätte palju vähema vaevaga. Kogu Eesti Panga reservist asus Ühendkuningriigis pool. Lisaks oli veel veerand varudest paigutatud USA Föderaalreservi kaudu Šveitsis asuvasse Rahvusvaheliste Arvelduste Panka (BIS) ning veerand asus Rootsi riigipangas. Rootsis asuvad reservid ja hoiuste summad andis Rootsi riik Nõukogude Liidule välja 1940. aastal.¹⁷

Eesti panga kullareservide koguväärtuseks oli 1939. aasta aruandes 31. detsembril 1939 seisuga märgitud 40 923 123 krooni ning koos kohustusliku välisrahaga oli kattevara suuruseks 45 133 457 krooni, kuid eraldi ei märgitud ning ei ole ka kohustuslik märkida, kas see kattevara asus kodumaal või välismaal¹⁸. Samuti ei täpsustatud aastaaruandes ei Eesti Panga kohustiste valdajat ega hoiuste paiknemist. Küll on aga teada, et 6. märtsil 1939 toimunud Eesti Panga peakoosolekul otsustati panga kullareserv ümber hinnata 28. juuni 1938 tasemele, et viia see vastavusse kulla kursiga pärast krooni devalveerimist ning asutada eritagavarakapitali arve, et kindlustada rahalist seisu¹⁹. Sellele arvele otsustati kanda ümberhindamisest tekkinud 6,6 miljonist kroonist 4,1 miljonit ning ülejäänu anti Vabariigi Valitsuse käsutusse²⁰. 1939. aasta aruandes märgiti tagavarakapitali kogusuureks (sealhulgas ka nimetatud eritagavarakapital) 5 388 903 krooni, kuid ka selle paiknemise kohta saab vaid spekuloida²¹.

Lisaks riiklikele reservidele olid ka eraisikud ja ettevõtted paigutanud välismaale, eriti Ühendkuningriiki mahukaid hoiused ning saanud sealt suuremahulisi rahapaigutisi. Maie Pihlamägi on kirjutanud, et 70% koguinvesteeringutest Eestisse tulid Ühendkuningriigist. 1939. aastal oli tööstusettevõtetele lühiajalist võlga peamiselt kaubalaenu näol 43,3 miljonit krooni ning pikaajalisi kohustisi, mille tasumist tuli alustada alates 1940. aastast 21,5 miljonit krooni.²²

Eesti Panga andmeil oli 1940. aastal varade natsionaliseerimise hetkel Eesti riigil välismaiseid kullareserve Rootsis 2,9 tonni ulatuses, Ühendkuningriigis 4,8 tonni ulatuses ja Šveitsis 3,3 tonni ulatuses. Rootsi andis kullavarad Nõukogude Liidule välja 1940. aastal, Ühendkuningriik müüs need 1967. aastal vahetult enne Ühendkuningriigi–NSV Liidu vahelise lepingu allkirjastamist ning

¹⁷ Rahvusarhiiv (edaspidi RA), „Martin Kõstneri kiri August Tormale 09.01.1969“, ERA1583.2.77, 6–7.

¹⁸ Eesti Pank, 1939. a. Aruanne (Tallinn: Tallinna Eesti Kirjastus-Ühisus, 1939), 4.

¹⁹ Maa Hääl: maarahva ajaleht, „Eesti Panga kullareserv hinnati ümber“, Maa Hääl: maarahva ajaleht, 08.03.1939.

²⁰ Ibid.

²¹ Eesti Pank, 1939. a. aruanne, 7.

²² Pihlamägi, „Eesti majanduse arengulugu 1940. aastani“, 332–333.

Šveitsi paigutatud kulda ei saanud Nõukogude Liit kunagi kätte. Käesoleva uurimuse fookus asubki 1968. aasta lepingul.²³

1.3 EESTI PANGA LIKVIDEERIMINE JA VARADE RIIGISTAMINE

1940. aasta juunikuus esitas Nõukogude Sotsialistlike Vabariikide Liit Molotovi-Ribbentropi pakti salajasele lisaprotokollile tuginedes ultimaatumi Leedu, Läti ja Eesti Vabariikide valitsustele nõudes määramata arvu sõjaväelaste riiki sisse laskmist. Sellele järgnes Punaarmee okupatsioon Balti riikides, mis kestis (välja arvatud 1941.–1944. aastal valitsenud Saksa okupatsioon) kuni perestroikani ja iseseisvuse taastamiseni 1991. aastal. Nõukogude Liidu järelvalve all moodustati Eestis uus nukuvalitsus, korraldati mittedemokraatlikud ja Eesti Vabariigi põhiseadusega vastuolus olevad valimised Riigivolikogu uueks koosseisuks, mis ka häälteenamusega kinnitati. Vast valitud Riigivolikogu 21. juuli 1940 otsusega kuulutati Eesti Nõukogude Sotsialistlikuks Vabariigiks²⁴ ning järgmisel päeval astuti Nõukogude Sotsialistlike Vabariikide Liitu²⁵. Sellega anti okupatsioonile seaduslik alus. Lääneriigid eesotsas Ameerika Ühendriikide ja Ühendkuningriigiga ei tunnustanud selle okupatsiooni seaduslikkust ning Nõukogude võimu õiguslikku alust Balti riikides²⁶.

Okupatsioonile järgnesid kiiresti täielikud ümberkorraldused igas valdkonnas, eesmärgiks minna üle sotsialistlikule riigikorrale. Vastavalt 1940. aasta põhiseadusele oli ENSV majanduslikuks aluseks sotsialistlik majandussüsteem, „mis on kindlustatud kapitalistliku majandussüsteemi likvideerimise, suurtööstusettevõtete tootmisvahendite eraomanduse kaotamise ja nende ettevõtete, pankade, transpordi ja sidevahendite natsionaliseerimise tagajärjel“²⁷. Sotsialistliku majandussüsteemi üks alustalasid oli seega eraomandi puudumine ja ettevõtluse, tööstuse ja rahanduse riigistamine.²⁸

²³ Eesti Panga muuseum, 1940–1989: *Eesti Panga likvideerimine ja okupatsioonid*, <<https://muuseum.eestipank.ee/node/180>> (28.12.2018).

²⁴ *Riigi Teataja*, „Artikkel 733. Deklaratsioon riigivõimust Eestis“, *Riigi Teataja* 73, 21.07.1940.

²⁵ *Riigi Teataja*, „Artikkel 743. Deklaratsioon Eesti astumise puhul Nõukogude Sotsialistlike Vabariikide Liit“, *Riigi Teataja* 76, 22.07.1940.

²⁶ *Ibid.*, 139.

²⁷ Eesti Nõukogude Sotsialistliku Vabariigi konstitutsioon (1940). I peatükk, paragrahv 4.

²⁸ Maie Pihlamägi, „Eesti tööstus murrangulisel 1940.–1941. aastal: turumajanduselt plaanimajandusele“, *Acta Historica Tallinnensia*, 1 (1997), 152–174 (153).

Eesti Pank riigistati vastavalt Riigivolikogu 23. juuli 1940 otsusele „Deklaratsioon Pankade ja suurtööstuste natsionaliseerimise kohta“²⁹ koos kõikide teiste pankadega. „Natsionaliseerimise korraldamise seadusega“, mis võeti vastu 25. juulil 1940, oli riigistatud varade valitseja majandusministeerium³⁰. Eestis valitsev nukuvalitsus käskis pangal anda Gosbankile 10 miljonit krooni intressita krediiti, mis augustis 1940 suurendati 20 miljoni kroonini³¹. Samuti anti korraldus müüa maha Eesti riigi välismaised kullavarud Rootsis (2,9 tonni), Šveitsis (3,3 tonni) ja Ühendkuningriigis (4,8 tonni) ning kanda nende väärtus Eesti Panga arvele Gosbankis³². Eesti Panga juhatus tagandati ning varad anti läbi majandusministeeriumi üle Nõukogude Liidu Riigipangale ja ühtlasi ainsale pangale terves liidus, Gosbankile Moskvast. Panga nõukogu kohta seevastu likvideeriv otsus puudus. Nõukogu liikmeid ei tagandatud ega asendatud uutega, seega teoreetiliselt oli neil õigus edasi tegutseda ka ilma panga varadeta. Kui võim Eestis veelkord vahetus ja Saksa väed augustis 1941 Tallinna vallutasid, läks panganduse korraldamine sakslaste kontrolli alla. 1944. aastal taastati Nõukogude okupatsioon Eestis ning sellega lõppes ka Eesti Panga tegevus.³³

1.4 EESTI DIASPORA

Teise maailmasõja ning sellele eelnenud ja järgnenud sündmuste tulemusel lahkus Eestist aastatel 1939–1946 hinnanguliselt 70 000–80 000 eestlast. Suuremahulisem väljaränne algas 1939. aastal, kui koos baltisakslaste ümberasumisega lahkus Saksamaale umbes 4000 eestlast. Esimese Nõukogude okupatsiooni ajal lahkus veel 7000–8000 eestlast ning väljaränne tipnes Saksa okupatsiooni ajal. Ränne toimus siis peamiselt Saksamaale tööle määramise tõttu, Saksa sõjaväkke mobiliseerimisest hoidumiseks või välisriikide (peamiselt Rootsi ja USA) toetusel. Rootsi valitsus toetas rannarootslaste väljarännet ning USA valitsus toetas oma Stockholmi saatkonna kaudu Balti riikide kodanike põgenemist. Umbes 6–9% väljarännanutest suri tee peal ning osa neist (lääne arhiivide andmetel umbes 1000, Nõukogude andmetel aga hoopis üle 20 000) repatrieerusid, kuid

²⁹ *Riigi Teataja*, „Artikkel 745. Deklaratsioon pankade ja suurtööstuse natsionaliseerimise kohta“, *Riigi Teataja* 77, 23.07.1940.

³⁰ *Riigi Teataja*, „Artikkel 870. Natsionaliseerimise korraldamise seadus“, *Riigi Teataja* 89, 01.08.1940.

³¹ Eesti Panga muuseum, 1940–1989: *Eesti Panga likvideerimine ja okupatsioonid*.

³² *Ibid.*

³³ RA, ERA1583.2.77; 6–7.

sellegipooldest saavutas välismaal elavate eestlaste osakaal sellel ajal oma protsentuaalse tipu, olles 1945. aastal 19%, mis oli ligikaudu võrdne 1917. aasta seisuga.³⁴

Lisaks nendel tormilistel aastatel välja rännanutele elas juba enne 1939. aastat hinnanguliselt 30 000 eestlast lääneriikides, nende hulgas diplomaadid, kirjanikud, ajakirjanikud, ettevõtjad ja poliitikud lisaks arvukatele lihttöölistele, talupoegadele, meremeestele ja paljudele teistele. Eesti okupeerimisega kaotasid nemad kontakti oma päritolumaaga ning sinna maha jäänud pereliikmetega. Samal ajal, kui Eestis ehitati sotsialismi, puhkes suurte eesti kogukondadega riikides nagu Rootsi, Kanada, USA, Ühendkuningriik ja Austraalia õide elav seltsitegevus. Pidev ja väsimatu poliitiline ja ühiskondlik aktiivsus ning surve lääneriikide valitsustele mängis oma osa selles, et Nõukogude okupatsioon ei saanud õiguslikku tunnustust (*de jure*), mis omakorda säilitas Eesti Vabariigi riikliku järjepidevuse.³⁵

Diasporaa hulgas oli mitmeid Eesti Vabariigi välisesindajaid nagu August Torma Londonis, Johannes Kaiv, Johannes Klesment ja Ernst Jaakson USAs, Aleksander Warma ja Tõnis Kint Rootsis, Karl Robert Pusta Hispaanias ning Villibald Raud Hispaanias, Ühendkuningriigis ja Ameerika Ühendriikides. Paguluses elamise ajal tegid Eesti diplomaadid ja muud ühiskonnategelased tihedat koostööd, et tuua Eesti ja Balti riikide ebaseaduslik okupatsioon ja rahva kannatused laiemale publikule ette ja lääneriikide poliitilisse agendasse. Selle käigus moodustati tähelepanuväärne kontaktvõrgustik, et saada uudiseid kodumaal valitsevast olukorrast ja kasutada iga võimalikku tutvust, et rahva olukorda parandada.

³⁴ Tiit Tammaru et al., „Eesti diasporaa kujunemise kolm lainet“, *Eestlased ja eesti keel välismaal*, toimetanud Kristiina Praakli et al (Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus, 2010), 35–57 (40).

³⁵ Aivar Jürgenson et al., „Brasiilia eestlastest ja nende keelest“, *Eestlased ja eesti keel välismaal*, toimetanud Kristiina Praakli et al (Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus, 2010), 285–303 (287).

2. ÜHENDKUNINGRIIGI – NSV LIIDU VASTASTIKUSTE NÕUDMISTE LEPING

2.1 POLIITILINE JA MAJANDUSLIK TAUST

5. jaanuaril 1968 allkirjastati Londonis Ühendkuningriigi–NSV Liidu vastastikuste nõudmiste leping (*Anglo-Soviet Claims Agreement*). Allkirjastatud leping oli mahukate läbirääkimiste ja vastastikuste huvide rahuldamiseks tehtud kompromisside tulemus. Nõudmiste sünnihetkeks võib lugeda seda, kui Nõukogude Liit 1940. aasta suvel Balti riigid okupeeris ja laialdased natsionaliseerimisprogrammid läbi viis. Selle käigus kaotasid mitmed Ühendkuningriigi kodanikud oma varad, ettevõtete osalused, laenuintresside tagasimaksed ja investeeringud, saamata nende eest hüvitist. Samuti ei olnud Balti riigid täies mahus tagasi maksnud oma välislaenusid – Riia laen, Eesti laen ja Vilna laen, mis olid võetud Londonist³⁶. Ühendkuningriigi valitsusele ja kodanikele 1940. aasta sündmuste tagajärjel tekkinud kahjude ulatus ei ole kindel, kuid läbirääkimislaua taga oli nende nõudmiste kogusumma Chalfonti lordi³⁷ kohaselt 15 miljonit naela³⁸. Nagu eespool mainitud, oli Eesti Pank iseseisvusajal paigutanud arvestatava osa oma kullareservidest Londonisse Inglismaa Panka (*Bank of England*). Sarnaseid tehinguid olid teinud ka Läti ja Leedu vabariikide valitsused, kes talletasid varade turvalisuse eesmärgil samuti reservid Ühendkuningriiki³⁹. Kui maailm tundus olevat sõja lävel, soovisid Balti riigid need reservid Ameerika Ühendriikidesse üle viia, kuid neile anti Landsowne'i markii⁴⁰ väitel kinnitus, et „nende varad olid Ühendkuningriigis täielikult kaitstud ja nende üleviimine Ameerikasse ei olnud vajalik“⁴¹. Sellest tulenevalt vastas Ühendkuningriik Nõukogude Liidu Riigipanga 1940. aasta suvel esitatud nõudele Balti kullareservide üleandmise kohta eitavalt ning varad arestiti vastavalt sõjaaja seadustele⁴². Kui Saksamaa juunis 1941 Eesti, Läti ja Leedu okupeeris, hakkas varadele kehtima 1939. aasta

³⁶ Lillich, “The Anglo-Soviet Claims Agreement of 1968”, 2.

³⁷ Välis- ja Rahvaste Ühenduse riigiminister Arthur Gwynne Jones, Chalfonti lord. Kuna parlamendidebattides on teda nimetatud tema aadlitiitli kohaselt, kasutatakse neid ka siin ja edaspidi.

³⁸ Rahvaste Ühendus, parlamendidebatid, ülemkoda, 04.02.1969, köide 299, veerg 13 (Lord Chalfont). Edaspidi viidatakse allmärkustes parlamendidebati toimumise kohta, kuupäeva, köite ja veeru numbrit ning sõnavõtu autori nime, täielikud viited on kirjas kasutatud materjalide loetelus.

³⁹ Lillich, “The Anglo-Soviet Claims Agreement of 1968”, 2.

⁴⁰ George John Charles Mercer Nairne Petty-Fitzmaurice, 8. Lansdowne'i markii. V.s., märkus 37.

⁴¹ Ülemkoda, 04.02.1969, köide 229, veerg 21, Landsowne'i markii.

⁴² Lillich, “The Anglo-Soviet Claims Agreement of 1968”, 2.

vaenlasega kauplemise seadus (*Trading with the Enemy Act*), millega need läksid Vaenlase Varade Halduri (*Custodian of Enemy Property*) kontrolli alla⁴³.

Loomulikult ei suhtunud Nõukogude Liit varade arestimisse hästi, vaid vastas sellele tagasimaksete katkestamisega lunastamata vekselvõlakirjadele, mis olid 1930. aastatel kahele Inglise kaevandusettevõttele, Lena Goldfield's Mining Company'le ja Tetiuhe Mining Corporationile väljastatud⁴⁴. Teise maailmasõja lõppedes hakkas Nõukogude Liit taas nõudma reserve üleandmist, samal ajal kui Ühendkuningriik nõudis Nõukogude Liidult kui Balti riikide *de facto* (aga mitte *de jure*) valitsejalt kompensatsiooni oma kodanike varade riigistamise eest. Lisaks sooviti saada hüvitust muude kaotuste eest, mis tekkisid „1939 ja 1951. aasta vahel Nõukogude meetmete tagajärjel Soome, Poola, Tšehhoslovakkia ja Rumeenia aladel – aladel, mis läksid Nõukogude Liidu valdusesse“⁴⁵. Nende nõuete summa oli 7,5 miljonit naela, millele lisati 1,25 miljonit naela äri- ja 2,75 miljonit naela välis- ja 2,2 miljonit naela Lena Goldfieldi ja Tetiuhe ettevõtete maksmata vekslite eest ning 1,3 miljonit naela Ühendkuningriigi Valitsusele. Kokku oli nõude suuruseks 15 miljonit naela, kuigi see summa „peegeldas vaid väärtust, mis nendele nõuetele omistati nõudlejate endi poolt ning võis seega olla veidi ülepaistunud“, nagu 1969. aasta ülemkoja debatis välis- ja Rahvaste Ühenduse riigiminister Arthur Gwynne Jones (Chalfonti lord) välja tõi⁴⁶.

Nõukogude poole vastunõude suurus oli 10 ja 30 miljoni naela vahel, millest suure osa moodustasid Balti riikide kullavarud⁴⁷. Ülejäänud koosnes Balti riikide laevade rekvireerimise hüvitistest ja muudest nõuetest. Ühendkuningriigi valitsus tunnistas vaid väga väikese osa nõuete seaduspärasust ning seega ei peetud seda nõuet kehtivaks. Kulla väärtus oli 1967. aastal, kui see müüdi, 5,8 miljonit naela.⁴⁸

Esimesed sammud läbirääkimisteks eelmainitud nõuete osas tehti 1959. aastal, kui Nõukogude Liit nõustus istuma läbirääkimislaua taha, et arutada eri poolte võlgnevusi üksteisele⁴⁹. Ameerika Ühendriigid olid oma kodanikest nõudlejate soovide rahuldamiseks kasutanud tsaarivõimu

⁴³ Ülemkoda, 04.03.1969, köide 229, veerg 66, Chalfonti lord.

⁴⁴ Lillich, „The Anglo-Soviet Claims Agreement of 1968“, 3.

⁴⁵ Alamkoda, 07.11.1968, köide 722, veerg 1096, William Whitlock (välis- ja Rahvaste Ühenduse asjade ministri asetäitja).

⁴⁶ Ülemkoda, 04.02.1969, köide 229, veerg 13, Chalfonti lord.

⁴⁷ Ühendkuningriigi rahvusarhiiv (edaspidi TNA), „Kolmanda ametliku kohtumise protokoll 10 Downing Street, 3:45pm, teisipäev, 07.02.1967“, PREM 13/1840, 25.

⁴⁸ Lillich, „The Anglo-Soviet Claims Agreement of 1968“, 3.

⁴⁹ Vastastikuste nõudmiste leping, artikkel 1, v.s., märkus 1.

varasid⁵⁰. Britid ei olnud sellise lahenduse teed läinud, lootuses läbirääkimistel saavutada põhjalik leping kõikide jõus olevate nõuete rahuldamiseks⁵¹. See oligi Ühendkuningriigi valitsuse eesmärgiks 1959. aastal kokku lepitud läbirääkimistel. Tõsiselt hakati küsimust arutama alles kuus aastat hiljem 1965. aastal Londonis, kuid rääkimised jooksid kiiresti kiiva, kuna kumbki pool ei tunnistanud õiguslikku vastutust nõuete ees. Briti poole peal jõuti arusaamale, et ummikseisus lahendaks see, kui mõlemad pooled loobuksid esitatud nõudmistest ilma õiguslikku vastutust tunnistamata, kuid ka sellele oli vastu Nõukogude Liidu valitsus, kellel ei olnud läbirääkimistega nähtavasti kuhugi kiiret⁵².

Läbirääkimiste sujuvale kulgemisele ei mõjunud hästi Ühendkuningriigi poliitiline, majanduslik ja sotsiaalne olukord kuuekümnendatel. Vastupidiselt Nõukogude Liidus kestvatele „kuldsetele kuuekümnendatele“, varjutasid Ühendkuningriigi ühiskonnas seda aega majanduslangus ja ulatuslikud muutused. 1951. aastast oli võimul olnud Konservatiivne Partei eesotsas Winston Churchilliga, kelle vahetas 1955. aastal välja Anthony Eden. Eden astus omakorda tagasi 1957. aastal Suessi kriisi tõttu ja tegi tee vabaks Harold Macmillanile. Kuigi Ühendkuningriigi positsioon rahvusvahelisel areenil nõrgenes nende aastate jooksul pidevalt, oli esimene sõjajärgne kümnend siiski rahvale hea aeg. Tööpuudus oli madal, majandus tugev ning elustandard tõusis. Kõige selle najal võitsid konservatiivid 1959. aasta valimistel 49,4% häältest ja 365 kohta parlamendis.⁵³

1960. aastate alguseks oli aga poliitikutele selgeks saanud, kui habras see õitseng oli. Ühendkuningriigi majandusmudel, mis oli kiire tehnoloogilise arengu ajal jäänud suhteliselt konservatiivseks, ei suutnud sammu pidada mandri-Euroopa sõjajärgse buumiga. Samuti ei olnud Ühendkuningriigi valitus aktiivne majandusellu sekkuja, jättes selle peamiselt erasektori korraldada. See viis olukorrani, kus tööstused vaevlesid rahastuse puuduses, tootmistehnoloogia oli aegunud ja ebatõhus ning toodetud kaup ülehinnatud ja madalama kvaliteediga. Kõigele sellele lisaks andis hoogu koguv kolooniate iseseisvumine veel ühe hoobi Ühendkuningriigi majandusele.⁵⁴

Macmillani konservatiivse enamusega valitsus juhtis niisiis riiki languses oleva majanduse tingimustes ning aina suuremale osale rahvast sai selgeks, et nende antud lubadused helgest

⁵⁰ Lillich, "The Anglo-Soviet Claims Agreement of 1968", 1.

⁵¹ *Ibid.*, 1.

⁵² Alamkoda, 07.11.1968, köide 722, veerg 1098, William Whitlock.

⁵³ BBC, *BBC Politics* 97: 8 October 1959,

<<http://www.bbc.co.uk/news/special/politics97/background/pastelec/ge59.shtml>> (31.03.2019).

⁵⁴ Tony Judt, *Postwar: A History of Europe Since 1945* (London: Pimlico, 2007), 356–357.

tulevikust on tegelikult tühjad. 1960–1973 kasvas Ühendkuningriigi SKP vaid 3,2%⁵⁵, mis jäi alla kõikidele teistele suurtele läänemaailma majandustele (vaata Lisa 1). Lisaks oli Ühendkuningriigi maksebilanss juba pikemat aega puudujäägis, mis pani naelsterlingi surve alla. 1961. aastal tutvustas rahandusminister Selwyn Lloyd programmi, mis muude meetmete hulgas külmutas seitsmeks kuuks palgad⁵⁶. Kuigi oma peamise ülesandega ehk stabiliseerimisega sai see võrdlemisi hästi hakkama, oli selle mõju konservatiivide populaarsusele kahjulik ning löök nende väljavaadetele 1964. aasta valimistel. 1962. aastal oli rahandusminister Lloyd üks seitsmest kabineti liikmest, kellel Macmillan „Pikkade nugade ööl“ lahkuda palus⁵⁷. 1963. aastal tabas Macmillani juhitud valitsust järjekordne tagasilöökk, kui tuli välja sõjaminister John Profumo ja 19-aastase Nõukogude sidemetega modelli Christine Keeleri armuafäär. See skandaal viis Macmillani tagasiastumiseni ja Alec Douglas-Home'i peaministriks saamiseni. Ka tema ei suutnud valitsuse mainet parandada ega saareriigi olukorda leevendada, sest nagu ta ise ütles, olid „poliitilised probleemid lahendamatud ja majanduslikud probleemid arusaamatud“⁵⁸.

1964. aasta valimistel naasis napi neljakohalise enamusega võimule Tööpartei eesotsas Harold Wilsoniga ning jäi võimule kuni 1970. aastani. Koos leiboristidega tulid ka liberaalsemad tuuled, tuues endaga rassilist diskrimineerimist keelavad seadused, aborti lubamise ja homoseksuaalse seksi dekriminaliseerimise⁵⁹. Nendele ühiskondlikele ümberkorraldustele vaatamata sundis majanduslik olukord leiboriste kokkuhoiupoliitikale, mis ei võimaldanud paljusid võtmelubadusi ellu viia. Välispoliitiliselt läheneti tunduvalt mandri-Euroopale ning 10. mail 1967 toetas parlament 488 poolthääle ja vaid 62 vastuhäälega valitsuse taotlust liituda Euroopa Ühendusega, kuid nende taotlusele pani veto novembris samal aastal Prantsusmaa president Charles de Gaulle⁶⁰.

Just leiboristliku valitsuse võimuloleku ajal algasid tõsisemad läbirääkimised Nõukogude Liiduga. Täiesti juhuslikult toimus Kremli võimuvahetus samal ajal, isegi samadel päevadel, kui see toimus Ühendkuningriigis⁶¹. 14. oktoobril 1964, kaks päeva enne Wilsoni valitsuse ametisse nimetamist, läks NLKP KK peasekretär Nikita Hruštšov „vabatahtlikult“ erru „seoses kõrge ea ja tervise halvenemisega“⁶². Kuudepikkuseid salaplaanid ja intriigid tema kukutamiseks päädisid just siis

⁵⁵ David Childs, *Britain Since 1945. A Political History, Fifth edition* (London, New York: Routledge, 2001), 353.

⁵⁶ *Ibid.*, 100.

⁵⁷ *Ibid.*, 102.

⁵⁸ Bill Jones, *Dictionary of British Politics* (Manchester: Manchester University Press 2004), 330.

⁵⁹ Childs, *Britain Since 1945. A Political History, Fifth edition*, 156.

⁶⁰ *Ibid.* 140.

⁶¹ *Ibid.*, 117.

⁶² William Taubman, *Hruštšov ja tema aeg*, tõlkinud Rein Turu (Tallinn: Varrak 2006), 29.

Poliitbüroo istungiga Kremlis ja ühehäälse otsusega Hruštšovi tagandamiseks⁶³. Harold Wilson ise on hiljem spekuleerinud, et „vastuseta on küsimus, et kui uudised Moskvast oleksid tulnud tund või paar enne valimisjaoskondade sulgemist, kas rahva tahe oleks muutunud ettevaatlikumaks ning ametis olev valitsus oleks tagasi valitud“⁶⁴. Kuigi ei saa väita, et sellest ootamatust sidemest algas Wilsoni ja Brežnevi lähenemine, tuleb tunnistada, et kui Euroopaga ühinemine sellel kümnendil ei õnnestunud, siis Moskvale läheneti tunduvalt.

Nagu eespool mainitud, ei sujunud läbirääkimised ootuspäraselt ning takerdusid õigusliku vastutuse küsimusse. Läbimurre saavutati NSV Liidu Ministrite Nõukogu esimehe Aleksei Kossõgini visiidiga Londonisse 6.–13. veebruaril 1967⁶⁵. Kossõgini visiidi peamiseks ülesandeks oli Vietnami sõja pingete lõdvendamine⁶⁶ ja sõjategevuse lõpetamine, kuid jutuks tulid ka mitmed muud teemad, nagu kaubanduse edendamine Ida ja Lääne vahel, eeltöö tegemine NATO ja Varssavi Pakti riikide omavaheliste suhete ja kokkulepete soodustamiseks ning üleüldiselt sõprusuhete arendamine kahe riigi vahel⁶⁷. Muuhulgas arutati sõja ajast lahendamata vastastikuste nõudmiste küsimust⁶⁸. Edasimineku ei tulenenud aga lihtsalt poolte heast tahtest, vaid Ühendkuningriigi valitsus maksis Nõukogude Liidule 500 000 naelsterlingit tarbekaupade näol⁶⁹. Välis- ja Rahvaste Ühenduse asjade ministri asetäitja William Whitlock põhjendas seda makset kui vajalikku ja tühist loovutust, et saavutada kahepoolne kokkulepe ja mitte jätkata ühepoolset tegutsemist, mis tema sõnul võis kaasa tuua negatiivseid tagajärgi⁷⁰.

2.2 LEPINGU SISU JA POLEEMIKA ÜHENDKUNINGRIIGI PARLAMENDIS

Jaauanuaris 1968 esitas välisminister tavapärase protseduuri järgi kuninganna Elizabeth II korraldusel Parlamendile lepingu, mille peamiseks eesmärgiks oli võimaldada Suurbritannias asuvate varade võõrandamine, et hüvitada Ühendkuningriigi kodanike ja valitsuse kantud kahjusid

⁶³ *Ibid.*, 29.

⁶⁴ Harold Wilson, *A Personal Record: The Labour Government, 1964–1970* (London: Little, Brown and Company 1971), 2.

⁶⁵ TNA, „NSV Liidu Ministrite nõukogu esimehe A. N. Kossõgini visiit Suurbritanniasse 06–13.02.1967“, PREM 13/1840.

⁶⁶ *Ibid.*

⁶⁷ Alamkoda, 14.11.1966, köide 736, veerg 37–38, peaminister Harold Wilson.

⁶⁸ Alamkoda, 07.11.1968, köide 722, veerg 1096, William Whitlock.

⁶⁹ *Ibid.*, veerg 1098, William Whitlock.

⁷⁰ *Ibid.*, veerg 1099, William Whitlock.

„Nõukogude Liidule loovutatud aladel“ ehk Balti riikides, Soomes, Poolas, Tšehhoslovakkias ja Rumeenias⁷¹. Võõrandatavad varad kuulusid nimetatud alade endistele elanikele või seal äri ajanud inimestele.

Lepingu esimene artikkel sätestas, et Ühendkuningriigi Valitsus loobus nii enda kui ka oma füüsiliste ja juriidiliste isikute nimel NSV Liidu Valitsuse vastu esitatud nõudmistest taotlemisest ja toetamisest. Kõnealused nõudmised olid jagatud kahte osasse: (a) kinnisvarast, õigustest, pangandusest ning kommerts- ja finantsintressidest natsionaliseerimise ja muude meetmete tulemusel tekkinud nõuded; ning (b) laevandusteenustest tulenenud nõuded. Teine artikkel kordas kordas Nõukogude poole lubadust taanduda omapoolsetest nõudmistest, sealsed nõudmised olid suunatud (a) Ühendkuningriigis asunud varale, mis oli kuulunud füüsilistele ja juriidilistele isikutele, kes asusid Eestis, Lätis ja Leedus, Ukraina, Moldaavia ja Valgevene Liiduvabariikides ning Vene Nõukogude Föderatiivses Sotsialistlikus Vabariigis; ning (b) Eesti, Läti ja Leedu Vabariikide keskpankade kullareservidele. Artikkel 3 määras lepingu osapooled vastutavaks oma riigis nõuete rahuldamise ja varade jagamise eest ning artikli 4 kohaselt pidi Ühendkuningriik rahuldama eelpoolmainitud Lena Goldfieldi ja Tetiuhe korporatsioonide nõuded^{72, 73}.

Esimesed neli artiklit määrasid seega suurema vastutuse nõudmistest rahuldamisel Ühendkuningriigile. Esimese artikli esimene lõige seadis Ühendkuningriigi valitsuse eranõudlejatega samasse positsiooni ning teine osa kustutas valitsuse enda sõjaaegsetest laevandusteenustest tekkinud nõudmised. Samuti pidi Ühendkuningriik vastavalt neljandale artiklile rahuldama kõik kahe korporatsiooni maksmata võlakirjade tulemusel tekkinud nõuded, olenemata nõudlejate rahvusest. Need nõudmised olid aga tekkinud Nõukogude Liidu poolse maksete katkestamisega, mitte Ühendkuningriigi tegevuse tagajärjel. Samuti oli suure riikliku nõude lisamine taolisse ühekordsesse tasaarveldusse üsna haruldane⁷⁴. Nõukogude pool loobus samal ajal vaid era- ja juriidiliste isikute nõudmistest Ühendkuningriigi vastu ning nõudest Balti riikide keskpankade kullale.⁷⁵

Kõige suuremat poleemikat põhjustas lepingu viienda artikli esimene lõige. Nimelt sätestas see, et Ühendkuningriigi valitsus kohustus maksma pool miljonit naela Gosbanki arvele teises artiklis

⁷¹ Ülemkoda, 04.02.1969, köide 299, veerg 11, Chalfonti lord.

⁷² V.s., 16.

⁷³ Vastastikuste nõudmistest leping, v.s., märkus 1.

⁷⁴ Lillich, "The Anglo-Soviet Claims Agreement of 1968", 6.

⁷⁵ Vastastikuste nõudmistest leping, v.s., märkus 1.

välja toodud varade arvelt. Selle summaga ostis NSV Liidu valitsus Ühendkuningriigi toodetud tarbekaupasad. Vähe sellest, et summad, mida Ühendkuningriik nõudmiste katteks kasutas, tulid Balti riikide kullareservidest ja muudest varadest, Balti riikide kulda kasutati ka makseks otse Nõukogude Liidu valitsusele. Pärast seda „pistist“⁷⁶, jäi kulla esialgsest 5,8 miljoni naela suurusest vääringust⁷⁷ järele 5,3 miljonit naela. Ühendkuningriigi nõudmiste suurus läbirääkimiste ajal oli 15 miljonit naela⁷⁸, seega said lepingu objektiks olnud kahjude kannatajad tagasi vaid kolmandiku nõuetest, mis ametlikult kirjas olid.

Nii eelmainitud poole miljoni naela suurune makse kui ka leping üldiselt tekitasid väga elava arutelu nii parlamendis, õiguseksptide hulgas kui ka erakirjavahetustes. Välisministri George Browne arvates oli see „väga hea tehing“⁷⁹, kuid paljud ei jaganud tema entusiasmi. Landsowne'i markii ütles lepingu kohta järgmist:

„Nagu mina aru saan, oli see mitte ainult halb tehing, vaid ka ebaetiline ning selle häbiväärse otsusega lihtsalt pidi kaasnema poole miljoni naelsterlingi väärtuses „jootraha“ – ma ei saa seda kuidagi muudmoodi määratleda – Nõukogude Liidule, et neid üldse läbirääkimislaua taha saada.“⁸⁰

Parlamendisaadik Robin Maxwell-Hyslop arvas samuti, et see leping oli moraalitu ja ebaseaduslik, eriti kuna vara omanikud olid Balti riigid, kes olid ajutiselt okupeeritud:

„Kui selle riigi kodanik teeks ilma omaniku loata rahaga, mille on talle säilitamiseks usaldanud kolmas osapool, seda, mille jaoks Valitsus praegu luba küsib, mõistetakse ta süüdi varade kuritahtlikus omastamises või petturluses, võib-olla mõlemas.“⁸¹

Konservatiivist Peter Rawlinson võttis lepingu kokku järgmises sõnavõtus:

„Veebruaris 1967 avalikustatu tulemuseks on, et õigustatud nõudmised nullitakse ära võltside vastunõudmistega, et võltsidele vastunõudlejatele makstakse arvestatav rahasumma, see 500 000 naela, mida me praegu arutame, ning et see summa võetakse varadest, mis ei kuulunud Ühendkuningriigi Valitsusele, aga mis vähendab

⁷⁶ Alamkoda, 22.01.1969, köide 776, veerg 596, Douglas Dodds-Parker.

⁷⁷ Ülemkoda, 04.02.1969, köide 299, veerg 13, Chalfonti lord.

⁷⁸ V.s., 16.

⁷⁹ Alamkoda, 23.01.1968, köide 757, veerg 210, George Brown.

⁸⁰ Ülemkoda, 04.02.1969, köide 299, veerg 24, Landsowne'i markii.

⁸¹ Alamkoda, 22.01.1969, köide 776, veerg 596, Robin Maxwell-Hyslop.

seda kogust, mis on võimalik jagada kahjude tõeliste kannatajate vahel, kelle huvisid Ühendkuningriik peaks tegelikult kaitsma. Mul on raske ette kujutada veel alandavamal lõppu läbirääkimistele.”⁸²

Kuitahes vastakaid hinnanguid lepingule ka ei antud, on kindel, et 5. jaanuaril 1968 Londonis allkirjastatud leping oli äärmiselt huvitav ja vastuoluline nii sõjajärgsete tasaarveldustehingute kontekstis kui ka rahvusvahelise õiguse vaatepunktist üldisemalt. Järgnevalt seletatakse lahti lepingu sisu ja antakse akadeemilistele allikatele toetudes hinnang selle legaalsusele ja õigsusele.

2.3 LEPINGU SISU JA ÕIGUSLIK POLEMIKA

Nõukogude Liidu okupatsiooni all läbi viidud eraomandi riigistamine ja sellest tekkinud varalised kahjud Lääneriikide valitsustele, ettevõtete ja kodanikele on juba sajandi keskpaigast olnud õigusteadlaste uurimisobjektiks. Pärast sõda alustas Ühendkuningriigi valitsus läbirääkimisi mitmete Kesk- ja Ida-Euroopa riikidega, et natsionaliseerimise tekitatud varalisi kaotusi hüvitada. Nii sündisidki lepingud näiteks Jugoslaaviaga (1948), Tšehhoslovakkia (1949) ja Poolaga (1954)⁸³. Kokkulepe Nõukogude Liiduga allkirjastati alles 1968. aastal ning see erines eelnenud lepingutest mitme aspekti poolest. Need erinevused ja õiguslikud küsitavused ei jäänud märkamata rahvusvahelise õiguse uurijatel, nagu Richard Lillich, Gillian White, Burns Weston ja Georg Schwarzenberger.

Lepingu õiguslik problemaatilisus algas juba enne seda, kui osapooled üldse läbirääkimisi alustasid. 12. juulil 1950 asutati välismaiste hüvitiste seadusega Välismaiste Hüvitiste Komisjon (*Foreign Compensation Commission*), mis pidi tegelema Ühendkuningriigi sõjajärgsete nõuete registreerimisega, selgitamisega ja kompenseerimisega⁸⁴. Komisjoni asutava seaduse neljanda punkti neljas lõige sätestas, et komisjoni antud hinnangut neile tehtud taotlusele ei saa kohtus vaidlustada. Parlament tahtis seega viia Välismaiste Hüvitiste Komisjoni väljapoole kohtu pädevust, tuues põhjuseks, et kuna komisjoni tehtavad maksed olid oma loomult *ex gratia*⁸⁵, viivitaks nende

⁸² Alamkoda, 01.05.1969, köide 782, veerg 1708, Peter Rawlinson.

⁸³ Alfred Drucker, “Compensation for Nationalized Property: The British Practice”, *The American Journal of International Law* 49, number 4 (1955), 477–486 (478).

⁸⁴ *Foreign Compensation Act*, 1950.

⁸⁵ Vabatahtlik, heast tahtest tehtud (ladina keeles).

arutamine kohtu ees kompensatsioonide väljamaksmist ebaratsionaalselt pikaks⁸⁶. Ülemkoda aga ei tunnistanud seda immuniseerivat punkti. Näiteks 1956. aastal ülemkoja vaidluses Kathleen Rose Smithi ja East Elloe vallavolikogu vahel maa sundmüügi osas nõudis koda ühehäälselt komisjoni otsuse ülevaatamist kohtu poolt ning otsustas häälteenamusega, et vaidlus oli väljaspool komisjoni pädevust⁸⁷. 1969. aastal vastu võetud välismaiste hüvitiste seadus, mis määratles Ühendkuningriigi–NSV Liidu vahelise vastastikuste nõudmiste lepingu täideviimist, muutis ühtlasi ka 1950. aasta seadust nii, et ebaausa otsuse korral võis nõudleja selle edasi kaevata apellatsioonikohtusse⁸⁸. Välismaiste Hüvitiste Komisjoni töö oli kuni 1969. aasta seaduseni olnud kohtuvõimu suhtes immuunne, mis on vastuolus tänapäeva õigusriikides valdava võimude lahususe põhimõttega.

Välismaiste Hüvitiste Komisjoni õiguspärasus ei olnud ainus küsitavus lepingu sõlmimisel. Küsimusi tekitas ka väljamakstava kahjutasu piisavus. Sõjajärgses Euroopas kehtis rahvusvahelises õiguses standard, et riigid võisid korraldada natsionaliseerimisprogramme juhul, kui varade välismaistele omanikele makstakse „õiglast ja adekvaatset kompensatsiooni“⁸⁹. Riigistamine ei olnud seadusevastane, kui ei olnud kehtivat lepingut või kokkulepet, mis sätestaks vastupidist ning teistel riikidel polnud õigust riigistamist tõkestada⁹⁰. Riigistamise õiguslikkus Nõukogude Liidu poolt hõivatud aladel ei olnud niisiis küsimuse all, kuid ainult juhul, kui selle eest maksti võõrriikide juriidilistele ja füüsilistele isikutele õiglast hüvitist neile tekitatud kahjude eest. Eeldades, et Ühendkuningriigi ja Nõukogude Liidu vahelise vastastikuste nõudmiste lepingu läbirääkimistel oli Ühendkuningriigi nõudmiste kogusuuruseks 15 miljonit naela ning nõudmiste katmiseks mõeldud Balti riikide kullareservide väärtuse suurus 5,3 miljonit naela, sai selle summaga katta vaid 35,3% nõuetest. Tavaliselt jäid taolistes nõudmisi reguleerivates lepingutes hüvitamise määrad 40–60% vahele kogusummast, seega oli kõnealuse lepingu vastav määr märgatavalt madalam⁹¹. Samuti, kuna nõuded tekkisid Nõukogude Liidu poolt läbi viidud

⁸⁶ David Charles Miller Yardley, “The Abuse of Powers and Its Control in English Administrative Law”, *The American Journal of Comparative Law* 18, number 3 (1970), 565–574 (574).

⁸⁷ Ülemkoda, 21.02; 22.02; 23.02; 26.03.1956, veerg 736.

⁸⁸ *Foreign Compensation Act*, 1969.

⁸⁹ Nicholas Doman, “Postwar Nationalization of Foreign Property in Europe”, *Columbia Law Review* 48, number 8 (1948), 1125–1161 (1127).

⁹⁰ *Ibid.*, 1129.

⁹¹ Richard Lillich et al., “Lump Sum Agreements: Their Continuing Contribution to the Law of International Claims”, *The American Journal of International Law* 82, number 1 (1988), 69–80 (71).

riigistamise tagajärjel, pidanuks Nõukogude Liit ka kompensatsioone maksuma, mitte Ühendkuningriik.

1968. aasta lepingu juures tuleb ka märkida, et erinevalt Ühendkuningriigi eelnevatele tasaarveldustehingutele vastastikuste nõudmiste osas, kandis seekord nõuete maksmise kohustust Ühendkuningriik ise. Kui näiteks Jugoslaavia nõustus 1948. aastal nõuete tasakaalustamiseks maksuma Ühendkuningriigi valitsusele 4,5 miljonit naela nõuete katmiseks, ning ka Tšehhoslovakkia (1949) ja Poola (1954) valitsused nõustusid tasuma vastavalt 8 ja veidi alla 5,5 miljonit naela, siis Nõukogude Liidu puhul olid rollid vahetunud⁹². Hoopis Ühendkuningriik tasus Vene poolele nõuete kustutamise eest ning nõustus enda kodanikele jagama hüvitisi mitte Nõukogude Liidule kuuluvatest allikatest, vaid kolmandate riikide varadest.

Lisaks, kompensatsioone maksti välja vastavalt kahjude suurusele, iga nõudleja sai osa hüvitiseks mõeldud summast vastavalt tema kantud kahjude suurusele⁹³. Selline kokkulepe oli Ühendkuningriigi valitsusele vägagi soodne, kuna suure osa nõudmiste kogusummast moodustasid just valitsuse nõuded.

Omaette küsimus oli see, kas Ühendkuningriigil oli üldse õigus varasid käsutada, ja kui oli, siis millel see õigus põhines ning see, kuivõrd leping oli vastavuses kehtiva rahvusvahelise õigusega. Seda aga lahatakse täpsemalt järgmises peatükis. See, et leping ei tekitanud suuremat ühiskondlikku vastukaja on esmapilgul väga üllatav arvestades, kui palju vasturääkivusi see endas sisaldas, kuid kuna samal ajal keerles maailma poliitika Vietnami sõja, Lähis-Idas eskaleeruvate pingete, Praha kevade ja üle Euroopa lahvatavate üliõpilasrahutuste ümber, on arusaadav, et see leping jäi tahaplaanile.

⁹² Drucker, "Compensation for Nationalized Property: The British Practice", 477–478.

⁹³ Lillich, "The Anglo-Soviet Claims Agreement of 1968", 9.

3. EESTI DIASPORAA VASTUMEETMED

3.1 ÕIGUSLIKUD SEISUKOHAD

Kuigi rahvusvaheliselt jäi lepingu kajastus piiratuks, ei jäänud see sugugi märkamata väliseestlastel ja Eesti Vabariigi välisesindustel. Kirjavahetusi ja kogutud andmeid on sadade, isegi tuhandete lehekülgede kaupa. Sealhulgas on nii isiklike arvamusi, olukorra selgitusi, väljavõtteid ajalehtedest, pressikonverentside protokolle, ekspertide arvamusi ja palju muud. Kuid väliseestlaste tegevus ei piirdunud pelgalt andmete kogumisega. Lisaks arvukatele ja pidevatele protestiavaldustele koostati aktiivselt plaani, et reserve väljaandmist ära hoida ja viia küsimus Rahvusvahelise kohtu ette. On huvitav tõdeda, et vaatamata rohketest eri arvamustest ja vastandlikest vaadetest oli just kulla küsimus see, mis tõi paljud mõjukad väliseestlased kokku ühise eesmärgi eest võitlema. Vastuseis kajastus lisaks diplomaatidele ja endistele riigitegelastele ka üldsuses, näiteks korraldati 15. mail 1967 pärast Kossõgini visiidi lõppu Ühendkuningriigi saatkonna ees Bonnis meelevaaldus pressiteate vastu⁹⁴. Eriti rõhutati vastumeelsust teates mainitud Nõukogude Liidu „territoriaalset ühtsust“⁹⁵.

Lepingu allakirjutamise ja Balti riikide kulla likvideerimise ära hoidmiseks tehtud ennetustööd võib tinglikult jagada kaheks: juriidiliste vahendite otsimine ning väliseestlaste kogukondade ning avaliku arvamuse mobiliseerimine. Seetõttu on kolmas peatükk jagatud kaheks osaks, kus esimeses käsitletakse õiguslikke vahendeid ja võimalusi ning teises kirjutatakse väliseestlaste kirjavahetustest ja avalikest pöördumistest.

Üheks tähtsaimaks ennetustööks, mis Eesti diasporaa poolt ühiselt ette võeti oli Eesti Panga olemuse ja õigusliku tausta uurimine. Selles asjus saadi palju infot Martin Adolph Kõstnerilt, Eesti Panga presidendilt aastatel 1944–1949. Alates 1944. aastast oli Kõstner ainus Tallinnas viibiv Eesti Panga nõukogu liige, kes küll hiljem samal aastal pages kuid võitles endiselt edasi Eesti Panga huvide eest nii Rootsis kui Inglismaal⁹⁶. Kõstneri kirjas August Tormale ja Ernst Jaaksonile jaanuaris 1969 kirjeldab ta üksikasjalikult Eesti Panga ülesehitust ja ajalugu⁹⁷. Tema väitel oli Eesti

⁹⁴ *The Times*, „Baltic exiles protest“, *The Times*, 16.05.1967.

⁹⁵ *Ibid.*

⁹⁶ Jüri Adila, „M. Kõstner 75-aastane“, *Eesti Päevaleht/Estniska Dagbladet*, 18.12.1974.

⁹⁷ RA, „Martin Kõstneri kiri August Tormale 09.01.1969“, ERA.1583.2.77; 1969, 5–7.

Pank aktsiaselts, mis koosnes 100 000 aktsiast ning mille kapital oli 5 miljonit Eesti krooni⁹⁸. Aktsiatest 90% kuulusid majandusministeeriumi kaudu riigile, kuid peakoosolekul võis hääletustel kasutada vaid 1000 aktsia häält⁹⁹. See tähendas, et riigil ei olnud kunagi enamust peakoosolekul tehtud otsustes ning suurematel aktsionäridel oli riigiga võrdne häälte osakaal. Samas, nagu ka eelnevalt mainitud¹⁰⁰, ei ole selge, kelle omanduses tegelikult aktsiad olid, kuna Eesti Panga enda ülevaates tegevusele 1919–1939 aastatel on nimetatud Vabariigi Valitsust aktsiate ainuomanikuna¹⁰¹. Panga presidendi nimetas valitsus ametisse viieks aastaks. Peakoosolek valis revisjonikomisjoni üheks aastaks ja seitsmest liikmest koosneva nõukogu kolmeks aastaks. Kõstner ise valiti panga nõukokku kolm korda, alates aastast 1931/32 kuni viimast korda 1937/38.¹⁰²

Kui Eesti Pank 1940. aasta 19. juulil pärast Nõukogude okupatsiooni algust riigistati, läks see vormiliselt Nõukogude Liidu riigipanga ehk Gosbanki alluvusse Moskvast. Panga president Jüri Jaakson tagandati ja viimane panga nõukogu koosolek kirjutas alla aktile, millega anti varad üle Gosbankile. Panga juhatus tagandati, kuid nõukogu kohta taoline otsus puudus. Nõukogu liikmeid ei vahetatud välja uute vastu, seega võisid nad teoreetiliselt seaduslikult edasi tegutseda¹⁰³. See infokild võis Maailmasõja ajal olla tühine segaduse vili, kuid õiguslikus mõttes oli see tähtis, kuna tähendas, et tol hetkel elus olevaid juhatuse liikmeid oleks saanud panna kaitsma Eesti Panga huvisid läbirääkimistes. Elusolev nõukogu liige oleks Eesti Vabariigi seaduste kohaselt saanud ka kellegi teise volitada enda asemel huvisid kaitsma. Seda pakkus oma kirjas 19. juunil 1967 August Tormale välja Aleksander Warma, kes oli kuulnud, et kolm-neli endist Eesti Panga ametnikku olevat valmis panga huvisid kaitsma¹⁰⁴. Torma oli enda sõnul olnud kontaktis mõne Eesti Panga prokuristiga, et arutada Eesti Panga huvide eest seismise võimalikkust, kuid kuna prokuristid polnud juhatuse liikmed, kahtles ta, kas neil oli brittide silmis vajalik staatus¹⁰⁵ ning Warma jagas tema kahtlusi¹⁰⁶. Suur osa Eesti diplomaatide ja endiste riigitegelaste tegevusest oligi seotud Eesti Panga nõukogu õigusliku järjepidevuse väljaselgitamisega ning endiste nõukogu liikmete

⁹⁸ *Ibid.*, 5.

⁹⁹ *Ibid.*, 5.

¹⁰⁰ V.s., 9.

¹⁰¹ Eesti Pank, *Review of the Eesti Pank in 1919–1939*, 5.

¹⁰² RA, „Martin Kõstneri kiri August Tormale 09.01.1969“, ERA.1583.2.77; 1969, 5.

¹⁰³ *Ibid.*, 5.

¹⁰⁴ RA, „Aleksander Warma kiri August Tormale 19.07.1967“, ERA.1583.2.75, 10.

¹⁰⁵ RA, „August Torma kiri Aleksander Warmale 24.07.1967“, ERA.1583.2.75, 12.

¹⁰⁶ RA, „Aleksander Warma kiri August Tormale 31.07.1967“, ERA.1583.2.75, 16.

tuvastamisega. Eesti Panga põhikirja ja Eesti Vabariigi seaduste kohaselt pididki nad kõiki abinõusid varade kaitsmiseks rakendama.

Pidev murekoht ja potentsiaalne mõra lepingu juriidilises pädevuses oli Ühendkuningriigi õigus üldse varasid hallata. Selles kahtlesid nii väliseestlased kui ka paljud parlamendisaadikud. See, millise õigusega kasutas Ühendkuningriigi valitsus Eesti, Läti ja Leedu Vabariikide kullavarasid, et hüvitada hoopis kolmanda riigi tekitatud kahjusid oma kodanikele, oli juba enne lepingu allkirjastamist ning ka sellele järgnenud parlamendidebattides väga tõsiste arutelude teemaks. Kulla kasutamine Ühendkuningriigi nõuete katmiseks oleks olnud seaduslik ja juriidiliselt pädev, kui see oleks toimunud vastumeetmena Balti riikide tegevusele, kuid kuna ükski Balti riik ei olnud riigistamise hetkel sõltumatu, oli ka nende varade kasutamine õiguslikult vaieldav. Ainult juhul, kui Ühendkuningriik oleks tunnustanud Nõukogude Liidu okupatsiooni Balti riikides *de jure* või Nõukogude Liidu riigistamiseseaduste eksterritoriaalset mõju Balti riikide aladele, oleks saanud varasid kasutada selleks, et hüvitada Ühendkuningriigi nõudeid NSV Liidu vastu¹⁰⁷. Kuna aga leping ei tunnustanud okupatsiooni seaduslikkust ega Nõukogude Liitu varade seadusliku omanikuna mitte mingis ulatuses^{108 109 110}, ei olnud varade haldamisel õiguslikku alust.

Seesama vasturääkivus ei jäänud märkamata eestlastest diplomaatidel enne lepingu sõlmimist. Rahvusarhiivis leidub Balti kullaga seotud dokumentide hulgas tuntud advokaadi ja hilisema Kõrgema Kohtu liikme Sir Henry Arthur Pears Fisheri arvamuskiri seoses Ühendkuningriigi–NSV Liidu vahelise lepinguga¹¹¹. Fisher kirjutas arvamuse seoses talle esitatud palvega „tema klientidelt“. Spekuleerides võib väita, et kuna arvamuse eesmärgiks oli uurida küsimuse edasi kaebamise võimalusi Haagi Rahvusvahelisse kohtusse, oli kliendiks väliseestlaste kogukonna liige. Kiri kirjutati 18. augustil 1967 ning sissejuhatuses mainis autor, et selleks hetkeks olid Harold Wilson ja Aleksei Kossõgin juba kokkuleppele jõudnud¹¹².

Ettepanek koosnes reast küsimustest, millele Fisher järjest vastas, toetudes enda arvamusele, tolle aja rahvusvahelise õiguse standarditele ning eelnenud sarnastele kohtuvaidlustele. Kokkuvõttes tões Fisher küll, et lepingu edukas kaebamine rahvusvahelisse kohtusse on ebatõenäoline, kuid sellegipoolest tõi ta välja mitu küsitavat ja potentsiaalselt kompromiteerivat punkti lepingu sisus.

¹⁰⁷ Lillich, “The Anglo-Soviet Claims Agreement of 1968”, 12.

¹⁰⁸ Ülemkoda, 04.02.1969, köide 299, veerg 13, Chalfonti lord

¹⁰⁹ Alamkoda, 07.11.1968, köide 772, veerg 1114, Tufton Beamish

¹¹⁰ *Ibid.*, veerg 1129, William Whitlock.

¹¹¹ RA, „Eesti, Läti ja Leedu varad, aramus“, ERA.1583.2.75, 24–26.

¹¹² *Ibid.*, 24.

Osaliselt oli autori kahtlus tingitud teadmatusest, mida leping täpselt sisaldas, kuna selle täpne sisu ei olnud tol hetkel veel avaldatud, kuid osalt olekski lepingu arutamine rahvusvahelises kohtus olnud raske. Järgnevalt tuuakse välja tähtsaimad punktid tema kirjast.

Teises punktis ütles H. A. P. Fisher, et tema arusaamise järgi ei tähendanud leping iseenesest Balti riikide varade likvideerimist, välja arvatud pool miljonit naela, millega teostati makse Nõukogude Liidule. Leping sisaldas lihtsalt vastastikuste nõudmiste kustutamist ning Ühendkuningriigi kodanike nõudmiste rahuldamist, kuid valitsuse sihiks oli kasutada ülejäänud varasid nende nõudmiste katteks, millest loobuti¹¹³. Lepingu lõpliku ja allkirjastatud variandi viies artikkel sätestas tõepoolest, et vahendid makse jaoks Nõukogude Liidule võetakse Balti riikide kullareservidest¹¹⁴, kuid 1969. aasta seaduse esimese artikli kolmanda punkti lõige (a) määras, et ka hüvitisteks mõeldud vahendid tulevad Eesti, Läti ja Leedu Vabariikide kullavarudest¹¹⁵. Selle täideviimiseks müüdi kuld maha 1967. aasta juunikuus 5.8 miljoni naela eest¹¹⁶. Fisher ei olnud sellest tehingust teadlik, kuid kui ta oleks, siis oleks see ehk ka tema hinnangut muutnud.

Ühe põhjusena, miks ta seadis lepingu arutamise rahvusvahelises kohtus kahtluse alla, tõi Fisher välja selle, et kuna Haagi oleks saanud pöörduda vaid süüdistusega, et leping rikkus mingi riigi rahvusvahelist õigust, pidi seda tegema Rahvusvahelise Kohtu liikmesriik. Ükski Balti riik aga selle kohtu liige ei olnud ning seega puudus neil *locus standi*¹¹⁷, isegi kui neil oli veel ametlikult riigi staatus. Mõni teine riik ei oleks saanud Balti riikide eest Rahvusvahelisse Kohtusse pöörduda, kuna esiteks ei olnud Balti riikide valitsused neile andnud volitusi enda eest kohtus seista ning teiseks, kuna nendele riikidele ei olnud leping mingisugust õiguslikku kahju teinud. Veelgi enam, kuivõrd kulla omanikuks oli iga riigi keskpank ning keskpangad olid eeldatavalt korporatsioonid, ei olnud see küsimus üldse rahvusvahelise kohtu pädevuses, kuna õiguslik rikkumine leidis aset pankade, mitte riikide vastu.¹¹⁸

Seejärel tekib küsimus, kas Nõukogude Liidu nõuetel Balti riikide kullavarudele oli seaduslik alus ja kas Ühendkuningriigi valitsusel oli varadele õigusi? Üldiselt ei ole ühegi võõrriigi valitsusel mingisugust pädevust väljaspool tema riigipiire asuva vara omandiõigust muuta. Ent olukorras, kus varade omanik ei ole mitte füüsiline, vaid juriidiline isik, mis on moodustatud võõrriigi

¹¹³ *Ibid.*, 24.

¹¹⁴ Vastastikuste nõudmiste leping, artikkel 5.

¹¹⁵ *Foreign Compensation Act 1969*, artikkel 1, punkt 3, lõige a.

¹¹⁶ Ülemkoda, 04.02.1969, köide 299, veerg 13, Chalfonti lord.

¹¹⁷ Õigus vaielda, hagi esitamise õigus (ladina keeles).

¹¹⁸ RA, „Eesti, Läti ja Leedu varad, arvamus“ ERA.1583.2.75, 24.

territooriumil, kehtivad sellele ja selle omandile võõrriigi seadused. Seega oli seaduslikult Nõukogude Liidu valitsusel kui Balti riikide *de facto* valitsejal õigus otsustada, kas Balti riikide keskpangad olid veel olemas, kellel oli nende üle kontroll ning kellel oli õigus nende eest kohtu ees seista. Võttes seda arvesse, ei olnud Eesti Panga nõukogu endistel liikmetel reaalselt võimalust Eesti Panga eest kosta. Vastusena sellele, kas Ühendkuningriigi valitsusel oli varadele õigusi, kirjutas autor, et kui Nõukogude seadusandluse järgi olid Balti riikide keskpangad likvideeritud, siis läksid nende varad Ühendkuningriigi valituse omandusse kui peremeheta varad (*bona vacantia*). Seega oli kehtivate seaduste kohaselt varade omandi osas küsimus, kas nende omanik oli Ühendkuningriigi valitsus kui peremeheta varade omanik, või Nõukogude Liidu valitsus kui Balti alade *de facto* valitseja ja Gosbank kui Balti riikide keskpankade õigusjärglane.¹¹⁹

Õigusjärgsuse printsiip põhines sellel, et 1941. aastal alanud Saksa okupatsiooniga Baltimaades olid Balti riikide keskpankade varad läinud vaenlasega kauplemise seaduse pädevusse (*Trading with the Enemy Act*) ja vaenlase varade halduri kontrolli alla (*Custodian of Enemy Property*)¹²⁰. Kui üldjuhul käsitletakse võõra riigi või selle kodanike varade konfiskeerimist kui rahvusvahelise õiguse rikkumist, siis sõjaaegse konfiskeerimise kohta kehtivad teistsugused standardid¹²¹. Vaenlasest riigi vara oli Ühendkuningriigi seaduste kohaselt halduri kaudu valitsuse täieliku kontrolli all ning oli nende otsustada, kas vara tagastada selle endistele omanikele (antud juhul Balti riikide keskpankadele) või jätta see halduri kontrolli alla¹²². Balti varade vaenlasega kauplemise seaduse pädevusse sattumise õigus oli aga omaette probleem. Kuna Eesti Vabariik ei olnud Teise maailmasõja jooksul kordagi olnud Ühendkuningriigi sõjaline vaenlane, küsisid paljud eestlased, kuivõrd seaduslik oli varade konfiskeerimine kui vaenlase vara. 3. juulil 1967 kirjutas Warma oma kirjas Tormale:

„Millise sisu antud juhul inglased küsimusele annavad, et rakendatakse „*Custodian of Enemy Property*“ sätteid on raske oletada. Eesti Pank oli küll mõni aeg inglise vaenlaste s.o. sakslaste okupatsioonivõimude administreerimisel, milline aga ei ulatunud ei vormiliselt ega faktiliselt varadele väljaspool okupatsiooni geograafilist piiri. Eesti panga deposiit Inglise Pangas oli ja on erapooletu riigi varandus, mille konfiskeerimiseks ei peaks olema inglastel mingisugust õiguslist alust. Eesti Vabariik pole ju päevagi olnud sõjajalal

¹¹⁹ *Ibid.*, 25–26.

¹²⁰ *Ibid.*, 24.

¹²¹ *Ibid.*, 24.

¹²² *Ibid.*, 24–25.

ei inglastega ega tema liitlastega. Vastasel juhul oleks ju saadik kuulunud ametist kõrvaldamisele. Kui eestlasi sõdis Saksa ja Soome mundris vabatahtlikuna või sunnituna Nõukogude Liidu vastu, siis selle eest ei vastuta Eesti Vabariik, veel vähem Eesti Pank.“¹²³

See väljavõte kirjavahetusest võttis hästi kokku vaenlasega kauplemise seaduse kehtivuse problemaatika. Oli selge, et lepingu kohtus vaidlustamine oli äärmiselt keeruline, kuid see ei tähendanud, et leping oli juriidiliselt korrektne ja ei sisaldanud rohkelt küsitavusi. Eesti diasporaa huvides oli neid võimalikult palju leida ja analüüsida nende vaidlustamise võimalikkust, kuna Balti kulla likvideerimine ei tähendanud mitte ainult Nõukogude okupatsiooni seaduslikkuse kaudset tunnustamist, vaid ka suurt rahalist kaotust välisesindustele.

Sir Henry Arthur Pears Fisheri soovitus oli kokkuvõttes otsida poliitilisi vastumeetmeid, mitte õiguslikke, kuna küsimus jäi väljapoole Haagi Rahvusvahelise Kohtu pädevust ning küsimuse toomine Ühendkuningriigi kohtu ette oleks kahtlemata päädinud otsusega valitsuse kasuks kehtiva vaenlasega kauplemise seaduse alusel¹²⁴. Oli võimalik, et Rahvusvaheline Kohus oleks pidanud vara viimist vaenlase varade halduri kontrolli alla ebaseaduslikuks konfiskeerimiseks, kuid seda ainult juhul, kui küsimuse toob kohtu ette kas riik, kes on Rahvusvahelise Kohtu liige ja kannatanud selle lepingu tulemusel õiguslikku kahju või riik, kes on volitatud esindama riiki, kes on kahju kannatanud. Eestlased saatsid küll Haagi protestikirja, kuid lepingu kehtivust see ei mõjutanud¹²⁵. Eesti diplomaatidel ja ühiskonnategelastel ei jäänud muud üle, kui püüda võita avaliku arvamuse tähelepanu. Sellest tuleb juttu järgmises alapeatükis.

3.2 KIRJAD JA AVALIKUD PÖÖRDUMISED

Nagu eelmisest alapeatükist selgus, oli lepingu viimine Rahvusvahelise Kohtu ette kaheldav. See aga ei tähendanud, et Eesti diasporaa lepingu osas alla andis. Rahvusarhiivi dokumentide hulgas leidub tuhandete lehekülgede kaupa kirjavahetust, pressiväljavõtteid ning avalikke pöördumisi lepingu aktuaalsuse tõstmiseks ja problemaatilisusele tähelepanu juhtimiseks. Õiguslike meetmete

¹²³ RA, „Aleksander Warma kiri August Tormale 31.07.1967“, ERA.1583.2.75, 16.

¹²⁴ RA, „Eesti, Läti ja Leedu varad, arvamus“, ERA.1583.2.75, 25–26.

¹²⁵ RA, „Kiri Vabariigi Valitsuselt eksiilis Rahvusvahelisele Kohtule Haagis“, ERA.1583.2.75, 342–344.

uurimisest selgus, et just avaliku arvamuse enda poole võitmine ja Ühendkuningriigi parlamendisadikutele surve avaldamine oli peamine tööriist, mis võis lepingu küsimuse alla seada.

Kirjavahetusest selgub, et Eesti Vabariigi kullavarude potentsiaalne likvideerimine viis Eesti diasporaa hulgas laialdaste kontaktvõrgustike loomiseni. Aleksander Warma, August Torma, Ernst Jaakson, Endel Krepp, Mihkel Hennoste, Willibald Raud ja Elmar Reisenberg on vaid väike osa nimedest, mis kirjavahetuses esinevad. Mõistagi oli eriti aktiivne kulla küsimuse uurimises ja levitamises Eesti Vabariigi saadik Londonis August Torma, kuna tema oli sündmuste arengule kõige lähemal ning teda puudutas küsimus kõige otsesemalt. Nimelt oli Londoni saatkonnal, sarnaselt teistele Eesti Vabariigi säilinud välisesindustele, pidevalt rahalisi raskusi¹²⁶. Londonis olid Eesti kullavarud arestitud ja peamiselt saadi hakkama tänu rahalisele abile New Yorgi esinduselt, kuid sellegipoolest oli Tormal tõsine mure, et koos kullavarudega kaob ka võimalus edasi üleval hoida Londoni saatkonda¹²⁷. Pealegi ei olnud üheselt selge, milliste varade hulka kuulus näiteks saatkonna hoone¹²⁸.

Torma ja Jaaksoni vaheline kirjavahetus oli pikk ja sisukas, sisaldades lisaks isiklikele arvamusavaldustele ka väljavõtteid ajalehtedest ning artiklitest, mis puudutasid vastastikuste nõudmiste lepingut. Paljuski koosnes kirjavahetus vastastikusest infovahetusest. Jaakson hoidis Tormat kursis New Yorgis toimuvate aruteludega Balti kulla teemal ning Torma edastas Ameerikasse teavet Suurbritannias toimuvate sündmuste kohta. Jaakson osales ka Balti Nõukogu koosolekutel, kus arutati kulla küsimust üheskoos Läti ja Leedu esindajatega, ning andis sellest ka aru Londonisse. Näiteks 2. veebruaril 1968 teavitas Jaakson Tormat koosolekust pärast lepingu teksti avalikustamist, kus toonitati järjekordse protestiavalduse esitamise vajalikkust Ühendkuningriigi valitsusele¹²⁹.

Samuti väärrib märkimist Torma ja Aleksander Warma vaheline kontakt. Warma, kes külastas tihti ka Londonit, oli eriti aktiivne juriidiliste vastumeetmete otsimisel ning tegi agarat tööd, et leida Eesti Panga nõukogu endisi liikmeid¹³⁰. Kirjavahetusest ilmneb, et Warma oli ka kontaktis Kanadas ja Rootsis olevate eestlaste kogukondadega, sealhulgas endise Riigivolikogu liikme, Tõnis Kintiga, kes suhtles mitmete advokaatidega¹³¹. Samuti tundus, et mure jõudis tavapärastest Euroopa

¹²⁶ Ernst Jaakson, *Eestile* (Tallinn: SE&JS, 1995), 192–193.

¹²⁷ *Ibid.*, 193.

¹²⁸ Tiina Tamman, *August Torma – Sõdur, Saadik, Salaagent* (Tallinn: Argo, 2011), 296.

¹²⁹ RA, „Ernst Jaaksoni kiri August Tormale Balti kulla küsimuse asjus“, ERA.1583.2.75, 213.

¹³⁰ RA, „Aleksander Warma kiri August Tormale 19.07.1967“, ERA.1583.2.75, 10.

¹³¹ RA, „Aleksander Warma kiri August Tormale 31.07.1967“, ERA.1583.2.75, 18.

suhtlusliinidest palju kaugemalegi. Arhiividokumentide hulgas leidub Mihkel Hennosteale adresseeritud kiri konservatiivide juhi ja hilisema peaministri Edward Heathi kabinetilt¹³². Hennoste oli kirjutanud *Baltic Council of Australia* nimel ja väljendanud muret lepingu sisu kohta ning soovitanud varad jagada hoopis neile, kes okupatsiooni all kõige rohkem olid kannatanud ehk Balti riikide kodanikud¹³³. Konservatiivide juhi vastuses seisis, et kulda ei saanud neile jagada, kuna need inimesed olid laialipillutud ning neist nimekirja oleks olnud pea võimatu koostada¹³⁴. Samuti oleksid summad lõpuks tühise väärtusega ning Nõukogude Liit ei oleks nende nõuetega nõustunud¹³⁵. On äärmiselt huvitav, et Balti kulla jagamise jaoks peeti vajalikuks Nõukogude Liidu nõusolekut.

Torma tegevus ei piirdunud informatsiooni kogumisega ja kontaktide otsimisega. Tal olid ka koostöösuhted inglise poliitikutega, kellest eriti aktiivne oli konservatiivist Tufton Beamish, kellega Torma sõbrunes¹³⁶. Lisaks mahukale kirjavahetusele Tormaga, kirjutas Beamish ka artikleid kulla teemal¹³⁷, ning võttis regulaarselt parlamendis sõna Balti varade kaitseks. Näitena võib tuua 7. novembri 1968 välismaiste hüvitiste seaduse lugemist alamkojas¹³⁸, kus Beamish oli üks häälekamaid seaduse vastaseid. Veelgi enam, ta mitte ainult ei kaitsnud Balti riikide huve Ühendkuningriigi parlamendis, vaid kasutas oma tutvusi, et levitada teadmisi varade haldamise küsitavuse kohta ning tekitada sümpaatiat Balti riikide vastu. 4. veebruaril 1969 välismaiste hüvitiste seaduse teisel lugemisel Ühendkuningriigi parlamendi ülemkojas nimetab Henry Strauss (Conesfordi lord) Beamishit inimeseks, kellelt ta on saanud infot Balti riikide ajaloo kohta, ning kes seega on teda mõjutanud seadusele vastu astuma¹³⁹. Samuti sõnas Peter Rawlinson, kelle sõnavõttu lepingu vastu on eelpool mainitud¹⁴⁰, alamkoja 1. mai 1969 istungil, et kui Beamish ja tema parteikaaslasest John Foster ei oleks lepingu kohta küsimust tõstatanud, oleks leping võinud jääda varjatuks avalikkuse silmadele¹⁴¹. Tasub märkida, et valdav enamus Ühendkuningriigi poliitikuid, kes lepingule ja Balti riikide kulla likvideerimisele vastu seisis, olid konservatiivse

¹³² RA, „Edward Heathi kabineti kiri Mihkel Hennosteale“, ERA.1583.2.75, 14–15.

¹³³ *Ibid.*, 14.

¹³⁴ *Ibid.*, 15.

¹³⁵ *Ibid.*, 15.

¹³⁶ Tamman, *August Torma – Sõdur, Saadik, Salaagent*, 296.

¹³⁷ E.g. RA, „Turvaline nagu Inglismaa Pank?“, ERA.1583.2.75; 02.1967–1968, 215–219.

¹³⁸ Alamkoda, 7.11.1968, köide 772.

¹³⁹ Ülemkoda, 04.02.1969, köide 299, veerg 46, Conesfordi lord.

¹⁴⁰ V. s., 22.

¹⁴¹ Alamkoda, 01.05.1969, köide 782, veerg 1706, Peter Rawlinson.

partei liikmed. On täiesti võimalik, et oluline roll nende mobiliseerimisel oli kolonel Tufton Beamishil, keda omakorda toetas August Torma.

Lisaks varem mainitud Fisheri juriidilisele arvamusele, olid Balti diplomaadid nõutanud arvamuse lepingu kohta ka Saksa õigusprofessorilt Dietrich A. Loeberilt¹⁴². Nende arvamuste põhjal kujundati protestidele ka õigluslik raamistik ning pöörduti Vabariigi Valitsuse eksiilis nimel 5. oktoobril 1968 Haagi Rahvusvahelisse kohtusse¹⁴³. Selle abil siiski lepingut nurjata ei õnnestunud. Ühendkuningriigi parlamendis saadi vajalik häälteenamus ning Eesti Vabariigi kullareservid likvideeriti. Varade kaotamine oli lisaks majanduslikule löögile ka löök Eesti riiklikule järjepidevusele, kuna see tekitas kahtlusi, kas Nõukogude Liidu okupatsiooni mittetunnustamine on ikka vajalik. Valitsev mentaliteet lääneriikides liikus aina enam unustamise ja leppimise poole, nagu ilmneb eelpoolmainitud Hennosteale adresseeritud kirjast: „Kui oleks mingisugune praktiline võimalus, et Balti riikide iseseisvus taastataks, oleks olukord väga erinev. Kahjuks see nii ei ole“¹⁴⁴. Ka Rein Taagepera on küsinud, „kas Balti rahvad on surivoodil?“, tuues välja, kuidas juba 1964. aastal kuulutas „Journal American“, et „veel kümme aastat ja need Baltimaad on minetanud oma jälje ajaloos...“¹⁴⁵. Sarnane arvamus oli Ameerika Ühendriikides tol ajal valdav¹⁴⁶. Seistes silmitsi sedavõrd suurte raskustega ja sedavõrd väikese usuga, et kunagi Balti riikide iseseisvus üldse taastatakse, paistab Eesti diplomaatide tegevus silma erilise visadusega.

27. jaanuaril 1992 tagastati taasiseseisvunud Eesti Vabariikidele kullareservide väärtus¹⁴⁷. Siim Kallas nimetas eestlaste trumbiks läbirääkimistel inglastega seda, et peaminister Wilson oli lubanud, et kui Balti riikide iseseisvus taastatakse, siis tagastatakse neile ka kullareservid¹⁴⁸. See, et Wilson seda lubanud oli, oli otseselt konservatiividest Ühendkuningriigi parlamendisaadikute ja neid toetanud Eesti diplomaatide teene¹⁴⁹.

¹⁴² RA, „Arvamus“, ERA.1583.2.75, 306–338.

¹⁴³ RA, „Kiri Vabariigi Valitsuselt eksiilis Rahvusvahelisele Kohtule Haagis“, ERA.1583.2.75, 342–344.

¹⁴⁴ RA, „Edward Heathi kabineti kiri Mihkel Hennosteale“, ERA.1583.2.75, 14.

¹⁴⁵ Rein Taagepera, *Mare ja mina. Mälestusi 1960–1970* (Tallinn: Tallinna Raamatutrükikoda, 2017), 183.

¹⁴⁶ *Ibid.*, 184.

¹⁴⁷ Jaan Kelder, *Eesti rahareform 1992: Nelja mehe ettepanekust oma rahani* (Tartu: AS Postimees, 1997), 70.

¹⁴⁸ *Ibid.*, 69.

¹⁴⁹ E.g. Alamkoda, 7.11.1968, köide 772, veerg 1109, Richard Wood; *Ibid.*, veerg 1119, Tufton Beamish; *Ibid.*, veerg 1124, John Foster.

4. KOKKUVÕTE

1968. aasta 5. jaanuaril allkirjastasid Londonis Ühendkuningriigi välisminister George Brown ja Nõukogude Liidu suursaadik Ühendkuningriigis Mihhail Smirnovski vastastikuste nõudmiste lepingu. Mõlemad allkirjutanud osapooled loobusid kõikidest lepingus nimetatud nõuetest üksteise vastu. Samuti kasutati Balti kulda, et hüvitada Ühendkuningriigi kodanikest nõudlejatele neile tekitatud kahju Nõukogude Liidu poolt korraldatud riigistamisprogrammide tulemusel. Lisaks tehti Nõukogude Liidule lepingu kohaselt poole miljoni naela suurune makse tarbekaupade näol. Leping tekitas Ühendkuningriigi parlamendi ülem- ja alamkojas palju vastukaja, kus toodi muuhulgas välja lepingu problemaatilisus ja mittevastavus rahvusvahelise õiguse põhimõtetele. Käesolev bakalaureusetöö käsitles nii poliitilist ja õiguslikku poleemikat kui ka Eesti diasporaa tegevust kulla likvideerimise ennetamiseks.

Bakalaureusetöö jooksul sai selgeks, et lepingu piiratud kajastatus ja tähtsusetus on vaid näiline. Ühendkuningriigi ja Nõukogude Liidu vahelised läbirääkimised ning vastastikuste nõudmiste lepingu eelseisev allkirjastamine kutsusid esile muljetavaldava mobilisatsiooni Eesti diasporaa hulgas. Lepingu ärahoidmiseks otsiti võimalusi nii juriidiliste küsitavuste kohtu ette toomiseks kui ka avaliku arvamuse ja Ühendkuningriigi poliitikute poolehoidu võitmiseks. Selle tarbeks moodustati ulatuslikud kontaktvõrgustikud Eesti diplomaatide, advokaatide, endiste Eesti Panga ametnike ning muude riigiametnikega, õiguslaste ekspertidega ning Ühendkuningriigi parlamendi saadikutega. Meetmete otsimisel selgus, et George Browne ja Mihhail Smirnovski allkirjadega leping sisaldab küll rohkelt küsitavusi ja poleemikat, kuid selle rahvusvahelise kohtu ette toomine oleks osutunud raskeks. Sellegipoolest oli leping enneolematult keerukas isegi muude sõjajärgsete nõuetega tegelevate lepingute hulgas, tuues tavapärasele protsessile lisaks sisse ka *de jure* tunnustuse, seaduste eksterritoriaalsuse ja varade omandi küsimuse.

Vaatamata kõikidele ponnistustele ning pea piiramatule kujutlusvõimele eri meetmete otsimisel ja Ühendkuningriigi poliitikute tulihingelisele vastasseisule läbis leping oma lugemise parlamendis ning ratifitseeriti 1969. aasta välismaiste hüvitiste seadusega. Läbitöötatud andmestiku põhjal on selge, et selle mõjud olid palju laialdasemad, kui esmapilgul näib. Balti diasporaa ja Ühendkuningriigi poliitikute tugev kriitika lepingu suhtes oli Balti riikidele hiljem abiks, kui äsja taasiseseisvunud riigid hakkasid 1990. alguses Ühendkuningriikidelt kullareservide likvideerimise

eest hüvitist nõudma. Lõppkokkuvõttes tunnistasid inglased 1968. aastal tehtud viga ning tagastasid kulla väärtuse.

5. KASUTATUD ALLIKAD JA KIRJANDUS

5.1 ARHIIVIMATERJALID JA AMETLIKUD DOKUMENDID

1. Eesti Nõukogude Sotsialistliku Vabariigi konstitutsioon. I peatükk, paragrahv 4. Moskva: ENSV Riiklik Kirjastus, 1943. 8.
2. Rahvusarhiiv. „Kirjavahetus Balti riikide kulla ja muude varade küsimuses“. ERA1583.2.77; 1969. 5–7. http://www.ra.ee/dgs/_purl.php?shc=ERA.1583.2.77:5.
3. Rahvusarhiiv. „Kirjavahetus Balti riikide kulla ja muude varade küsimuses“. ERA.1583.2.75; 02.1967–1968. 10, 12, 14–16, 19, 25–26, 213, 215–219, 306–338, 341, 342–344. http://www.ra.ee/dgs/_purl.php?shc=ERA.1583.2.75:10.
4. Ühendkuningriigi rahvusarhiiv (TNA) . Peaministri büroo (PREM). „NSV Liidu Ministrite nõukogu esimehe A. N. Kossõgini visiit Suurbritanniasse 06–13.02.1967“. PREM 13/1840.
5. Ühendkuningriigi valitsus. 1969 peatükk 20. “Foreign Compensation Act, 1969”. London, 16.05.1969. <http://www.legislation.gov.uk/ukpga/1969/20/contents>.
6. Ühendkuningriigi valitsus. Command Paper 3517 (1968). “Agreement between the Government of the United Kingdom of Great Britain and Northern Ireland and the Government of the Union of Soviet Socialist Republics concerning the Settlement of Mutual Financial and Property Claims”. London, 05.01.1968. *Treaty Series* 12 (1968) <http://foto.archivalware.co.uk/data/Library2/pdf/1968-TS0012.pdf>.
7. Rahvaste Ühendus. Parlamendidebatid, alamkoda, 14.11.1966, köide 736. <https://api.parliament.uk/historic-hansard/commons/1966/nov/14/mr-a-n-kosygin-visit-to-britain>.
8. Rahvaste Ühendus. Parlamendidebatid, alamkoda, 23.01.1968, köide 757. <https://api.parliament.uk/historic-hansard/commons/1968/jan/23/ussr-financial-and-property-claims>.
9. Rahvaste Ühendus. Parlamendidebatid, alamkoda, 07.11.1968, köide 772. <https://api.parliament.uk/historic-hansard/commons/1968/nov/07/foreign-compensation-bill>.

10. Rahvaste Ühendus. Parlamendidebatid, alamkoda, 22.01.1969, köide 776.
<https://api.parliament.uk/historic-hansard/commons/1969/jan/22/amendments-of-foreign-compensation-act>.
11. Rahvaste Ühendus. Parlamendidebatid, ülemkoda, 04.02.1969, köide 299.
<https://api.parliament.uk/historic-hansard/lords/1969/feb/04/foreign-compensation-bill>.
12. Rahvaste Ühendus. Parlamendidebatid, alamkoda, 01.05.1969, köide 782.
<https://api.parliament.uk/historic-hansard/commons/1969/may/01/extension-of-power-to-deal-with-property>.
13. Ühendkuningriigi valitsus. 1950 peatükk 12, 14 Geo 6. "Foreign Compensation Act, 1950". London, 12.07.1950. <http://www.legislation.gov.uk/ukpga/Geo6/14/12>.
14. Rahvaste Ühendus. Parlamendidebatid, ülemkoda, 21.02; 22.02; 23.02; 26.03.1956, veerg 736. <http://www.uniset.ca/other/cs3/1956AC736.html>.

5.2 KASUTATUD KIRJANDUS

1. Adila, Jüri. 1974. „M. Köstner 75-aastane“. *Eesti Päevaleht/Estniska Dagbladet*, 18.01.1974. <https://dea.digar.ee/page/estdagbladet/1974/12/18/6>.
2. Childs, David. 2001. *Britain Since 1945. A Political History, Fifth edition*. London, New York: Routledge 2001.
3. Doman, Nicholas. 1948. "Postwar Nationalization of Foreign Property in Europe". *Columbia Law Review* 48, number 8 (1948): 1125–1161.
<https://www.jstor.org/stable/1118526>.
4. Drucker, Alfred. 1955. "Compensation for Nationalized Property: The British Practice". *The American Journal of International Law* 49, number 4 (1955): 477–486.
<https://www.jstor.org/stable/2194416>.
5. Eesti Pank. 1939a. *1939. a. aruanne*. Tallinn: Tallinna Eesti Kirjastus-Ühisus.
<https://www.digar.ee/arhiiv/nlib-digar:300544>.
6. Eesti Pank. 1939b. *Review of the Eesti Pank in 1919–1939*. Tallinn: Tallinna Eesti Kirjastus-Ühisus. <https://www.digar.ee/arhiiv/nlib-digar:299297>.
7. Eesti Pank. *Eesti Panga põhikiri*. Tallinn: Tallinna Eesti Kirjastus-Ühisus 1929.
<http://www.digar.ee/arhiiv/nlib-digar:283448>.

8. Jaakson, Ernst. 1995. *Eestile*. Tallinn: SE&JS 1995. 192–193.
9. Jones, Bill. 2004. *Dictionary of British Politics*. Manchester: Manchester University Press 2004. 330.
10. Judt, Tony. 2007. *Postwar: A History of Europe Since 1945*. London: Pimlico 2007. 354–359.
11. Jürgenson, Aivar; Jürisson, Sander. 2010. „Brasiilia eestlastest ja nende keelest“. Praakli, Kristiina; Viikberg, Jüri (toimetanud). *Eestlased ja eesti keel välismaal*. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus 2010. 285–303.
12. Kelder, Jaan. 1997. *Eesti rahareform 1992: Nelja mehe ettepanekust oma rahani*. Tartu: AS Postimees 1997. 68–70.
13. Kiil, Urmas. 2010. „Üks väike episood raha ajaloost Saaremaal“. *Saarte Hää*, 13.01.2010. <https://www.saartehaal.ee/2010/12/13/uks-vaike-episood-raha-ajaloost-saaremaal/>.
14. Lillich, Richard. 1972. “The Anglo-Soviet Claims Agreement of 1968”. *The International and Comparative Law Quarterly* 21, number 1 (1972): 1–14. <https://www.jstor.org/stable/757622>.
15. Lillich, Richard; Weston, Burns. 1988. “Lump Sum Agreements: Their Continuing Contribution to the Law of International Claims”. *The American Journal of International Law* 82, number 1 (1988): 69–80. <https://www.jstor.org/stable/2202880>.
16. *Maa Hää*: *maarahva ajaleht*. 1939. „Eesti Panga kullaresserv hinnati ümber“. *Maa Hää*: *maarahva ajaleht*, 08.03.1939. <https://dea.digar.ee/article/maahaal/1939/03/08/39>.
17. Pihlamägi, Maie. 1997. „Eesti tööstus murrangulisel 1940.–1941. aastal: turumajanduselt plaanimajandusele“. *Acta Historica Tallinnensia*, number 1 (1997): 152–174.
18. Pihlamägi, Maie. 2002. „Eesti majanduse arengulugu 1940. aastani“. *Eesti Entsüklopeedia* 11, 2002. 328–333.
19. Piirimäe, Kaarel. 2014. *Roosevelt, Churchill, and the Baltic Question: allied relations during the Second World War*. New York: Palgrave Macmillan 2014. 12, 139.
20. *Riigi Teataja*. 1940. „Artikkel 733. Deklaratsioon riigivõimust Eestis“. *Riigi Teataja*, 73, 21.07.1940. <https://dea.digar.ee/article/AKriigiteataja/-1940/07/21/3>.
21. *Riigi Teataja*. 1940. „Artikkel 743. Deklaratsioon Eesti astumise puhul Nõukogude Sotsialistlike Vabariikide Liitu“. *Riigi Teataja*, 76, 22.07.1940. <https://dea.digar.ee/article/AKriigiteataja/1940/07/21/3>.

22. *Riigi Teataja*. 1940. „Artikkel 745. Deklaratsioon pankade ja suurtööstuse natsionaliseerimise kohta“. *Riigi Teataja*, 77, 23.07.1940. <https://dea.digar.ee/cgi-bin/dea?a=d&d=AKriigiteataja19400723&e=-----et-25--1--txt-txIN%7ctxTI%7ctxAU%7ctxTA----->.
23. *Riigi Teataja*. 1940. „Artikkel 870. Natsionaliseerimise korraldamise seadus“. *Riigi Teataja*, 89, 01.08.1940. <https://dea.digar.ee/article/AKriigiteataja/1940/08/01/3>.
24. Taagepera, Rein. 2017. *Mare ja mina. Mälestusi 1960–1970*. Tallinn: Tallinna Raamatutrükikoda 2017. 183–184.
25. Tamman, Tiina. 2011. *August Torma – Sõdur, Saadik, Salaagent*. Tallinn: Argo 2011. 296.
26. Tammaru, Tiit; Kumer-Haukanõmm, Kaja; Anniste, Kristi. 2010. „Eesti diasporaa kujunemise kolm lainet“. Praakli, Kristiina; Viikberg, Jüri (toimetanud). *Eestlased ja eesti keel välismaal*. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus 2010. 35–57.
27. Taubman, William. *Hruštšov ja tema aeg*. Turu, Rein (tõlkinud). Tallinn: Varrak 2006. 13–30.
28. *The Times*. 1967. “Baltic exiles protest”. *The Times*, 16.05.1967.
29. Valge, Jaak. 2008. *Oma riik, oma raha: rahareformid Eesti Vabariigis*. Tallinn: Eesti Pank. 16–20.
30. Wilson, Harold. *A Personal Record: The Labour Government, 1964–1970*. London: Little, Brown and Company 1971. 2.
31. Yardley, David Charles Miller. 1970. “The Abuse of Powers and Its Control in English Administrative Law”. *The American Journal of Comparative Law* 18, number 3 (1970): 565–574. <https://www.jstor.org/stable/839346>.

5.3 INTERNETILEHEKÜLJED

1. BBC. 1997. “BBC Politics 97: 8 October 1959”. Kasutatud 31.03.2019. <http://www.bbc.co.uk/news/special/politics97/background/pastelec/ge59.shtml>.
2. Eesti Panga muuseum. 2018a. “1918–1939: Establishment of Eesti Pank and its development as the central bank”. Kasutatud 19.12.2018. <https://muuseum.eestipank.ee/en/1918-1939-establishment-eesti-pank-and-its-development-central-bank>.

3. Eesti Panga muuseum. 2018b. „Eesti raha ajalugu“. Kasutatud 19.12.2018. <https://muuseum.eestipank.ee/et/eesti-raha-ajalugu>.
4. Eesti Panga muuseum. 2018c. „1940–1989: Eesti Panga likvideerimine ja okupatsioonid“. Kasutatud 28.12.2018. <https://muuseum.eestipank.ee/node/180>.

SUMMARY

BALTIC GOLD, THE ESTONIAN DIASPORA AND THE ANGLO-SOVIET CLAIMS AGREEMENT OF 1968

On the 5th of January 1968 an agreement concerning the settlement of mutual financial and property claims was signed by the Soviet ambassador to London, Mihhail Smirnovskii and the Secretary of State for Foreign Affairs of the United Kingdom. The agreement, the Anglo-Soviet Claims Agreement in short, aimed at providing compensation to British nationals for the losses incurred to them during the nationalization programs perpetrated by the Government of the Soviet Union as well as to provide a one-time payment of half a million pounds in consumer goods to the Soviet Union. To fund both the compensation and the payment the gold reserves of the republics of Estonia, Latvia and Lithuania were to be realized and used.

According to research conducted thus far, the prospective conclusion of an Anglo-Soviet deal over the Baltic gold incited an impressive political mobilization effort by the Estonian diaspora in Britain, North America, Sweden, Australia and elsewhere. Many of the previous misunderstandings and conflicts were forgotten in the face of this common objective: save the gold. In the end neither the Estonians nor British members of parliament could derail the passing of the Bill, which saw the Estonian, Latvian and Lithuanian assets being used to fund compensation claims by British nationals. The commotion and confusion surrounding the Anglo-Soviet agreement of 1968 was truly a unifying cause for the Estonian diaspora. Many tactics were deployed, some were more successful than others but in the end the Bill was passed, and the gold reserves of the republics of Estonia, Latvia and Lithuania were used to fund compensation for claims made by British nationals. Legal counter measures were sought, and connections were established with judicial experts. Quite possibly, this contributed to the strong criticism levelled by the opposition against the Government, which would be remembered in 1990 and 1991 when the fate of the Gold became a subject of diplomatic bargaining and public debate again. This time, the decision went in the way of the newly independent Baltic states, who recovered their gold as the United Kingdom in effect acknowledged the mistake of 1968.

LISAD

Lisa 1: SKP kasv 1960–1973 (allikas: Childs, *Britain Since 1945. A Political History, Fifth edition*, 353).

	% SKP kasv
Jaapan	9,4
Kanada	5,4
Prantsusmaa	5,4
Itaalia	5,3
Saksamaa	4,4
USA	4,3
Ühendkuningriik	3,2

Lisa 2: vastastikuste nõudmiste leping (allikas: Ühendkuningriigi valitsus, Command Paper 3517, *Treaty Series* 12, 1968¹⁵⁰).

SOVIET UNION

Treaty Series No. 12 (1968)

Agreement

between the Government of the
United Kingdom of Great Britain and Northern Ireland
and the Government of the Union of Soviet Socialist Republics

concerning the Settlement of Mutual Financial and Property Claims

London, 5 January 1968

[The Agreement entered into force on signature]

*Presented to Parliament by the Secretary of State for Foreign Affairs
by Command of Her Majesty
January 1968*

LONDON

HER MAJESTY'S STATIONERY OFFICE

1s. 0d. net

Cmnd. 3517

¹⁵⁰ Vaata märg 6, alapeatükk 5.1.

AGREEMENT
between the Government of the United Kingdom of Great Britain and
Northern Ireland and the Government of the Union of Soviet
Socialist Republics concerning the settlement of mutual financial
and property claims

The Government of the United Kingdom of Great Britain and Northern Ireland and the Government of the Union of Soviet Socialist Republics;

In formulation of the agreement concerning the final settlement of mutual property and financial claims arising after 1 January, 1939 reached between the Parties and set out in the Joint Declaration of 12 February, 1967;

Have agreed as follows:—

ARTICLE 1

The Government of the United Kingdom will neither on its own behalf nor on behalf of its physical and juridical persons pursue with the Government of the Union of Soviet Socialist Republics or support claims arising after 1 January, 1939 which were the subject of negotiations between the two sides between 1959 and 1967:

- (a) *in relation to property, rights and banking, commercial and financial interests, including those affected by nationalisation or other measures, in the Latvian, Lithuanian and Estonian Soviet Socialist Republics or in the Western Regions of the Ukrainian, Moldavian and Byelorussian Soviet Socialist Republics and the Russian Soviet Federative Socialist Republic, owned by the Government or nationals of the United Kingdom; and in relation also to bonds owned by nationals of the United Kingdom;*
- (b) *in relation to shipping services provided under the Ships' Expenses and Freights Agreement between the Government of the United Kingdom and the Government of the Union of Soviet Socialist Republics of 22 June, 1942.*

ARTICLE 2

The Government of the Union of Soviet Socialist Republics will neither on its own behalf nor on behalf of its physical and juridical persons pursue with the Government of the United Kingdom or support claims arising after 1 January, 1939 which were the subject of negotiations between the two sides between 1959 and 1967:

- (a) *in relation to property and other assets situated on the territory of the United Kingdom (including bank accounts, ships detained by the British Authorities, and banking, commercial and financial interests) which belonged to physical and juridical persons of Latvia, Lithuania*

and Estonia and also of the Western Regions of the Ukrainian, Moldavian and Byelorussian Soviet Socialist Republics and the Russian Soviet Federative Socialist Republic;

- (b) in relation to the gold of the former central banks of Latvia, Lithuania and Estonia held in the Bank of England, the transfer of which to the State Bank of the Union of Soviet Socialist Republics was withheld by the Government of the United Kingdom.

ARTICLE 3

The Government of the United Kingdom and the Government of the Union of Soviet Socialist Republics shall be solely responsible for the settlement of claims and the distribution to physical and juridical persons, nationals of their respective States, of the assets remaining in each country, the question of which has been settled by the present Agreement.

ARTICLE 4

The Government of the United Kingdom undertakes further that, 'from the assets indicated in Article 2, it will make a settlement, along with other claims, of claims by the holders of unredeemed Notes issued by the Government of the Union of Soviet Socialist Republics to the British joint stock companies, the Tetiue Mining Corporation and Lena Goldfields Ltd. of London, irrespective of the nationality of such holders.

ARTICLE 5

(1) The Government of the United Kingdom shall, from the assets indicated in Article 2 of the present Agreement, make the agreed payment of £500,000 to the Government of the Union of Soviet Socialist Republics by depositing on 12 January, 1968 the sum of £500,000 in a special account at the Bank of England in the name of the State Bank of the Union of Soviet Socialist Republics. This sum shall be used for payment for consumer goods of British manufacture which shall be bought by the Soviet Union in the United Kingdom. These purchases shall supplement and not replace the purchases carried out in accordance with Article 4 of the current Five-Year Trade Agreement between the United Kingdom and the Union of Soviet Socialist Republics.

(2) Soviet external trade organisations shall conclude, according to their own choice and on normal commercial conditions with the corresponding companies or persons situated and carrying on business in the United Kingdom, contracts for the delivery to the Soviet Union of footwear, knitted garments, woollen fabrics and other consumer goods.

(3) The trade representation of the Soviet Union in the United Kingdom shall inform the Board of Trade of the United Kingdom concerning each contract on which payment is proposed to be made from the special account referred to in paragraph (1) of the present Article. The Bank of England shall make the payment when notified by the Board of Trade of the United Kingdom that the contract is in conformity with paragraph (1) of the present

Article. The Board of Trade shall transmit such notification to the Bank of England in the course of ten days from the date of receipt of the notification of a contract from the trade representation of the Soviet Union. Payments which shall be carried out from the special account shall not include the cost of freight and insurance.

(4) The technical arrangements for the opening and operation of the special account shall be agreed between the State Bank of the Union of Soviet Socialist Republics and the Bank of England.

ARTICLE 6

Each Government shall transmit to the other as soon as possible and to the extent practicable all documents concerning property, rights and interests settled as a result of the present Agreement.

ARTICLE 7

The present Agreement shall enter into force on the date of signature.

In witness whereof the undersigned, being duly authorised thereto, have signed the present Agreement.

Done in duplicate at London the Fifth day of January, 1968 in the English and Russian languages, both texts being equally authoritative.

For the Government of the United Kingdom of Great Britain and Northern Ireland:

GEORGE BROWN.

For the Government of the Union of Soviet Socialist Republics:

М. СМЕРНОВСКИЙ

Lihtlitsents lõputöö reprodutseerimiseks ja üldsusele kättesaadavaks tegemiseks

Mina, Siim Kangur,

1. annan Tartu Ülikoolile tasuta loa (lihtlitsentsi) minu loodud teose

„Balti kuld, Eesti diasporaa ja Ühendkuningriigi–NSV Liidu
vastastikuste nõudmiste leping 1960. aastate lõpul“,

mille juhendaja on dotsent Kaarel Piirimäe,

reprodutseerimiseks eesmärgiga seda säilitada, sealhulgas lisada digitaalarhiivi DSpace kuni autoriõiguse kehtivuse lõppemiseni.

2. Annan Tartu Ülikoolile loa teha punktis 1 nimetatud teos üldsusele kättesaadavaks Tartu Ülikooli veebikeskkonna, sealhulgas digitaalarhiivi DSpace kaudu Creative Commons'i litsentsiga CC BY NC ND 3.0, mis lubab autorile viidates teost reprodutseerida, levitada ja üldsusele suunata ning keelab luua tuletatud teost ja kasutada teost ärieesmärgil, kuni autoriõiguse kehtivuse lõppemiseni.
3. Olen teadlik, et punktides 1 ja 2 nimetatud õigused jäävad alles ka autorile.
4. Kinnitan, et lihtlitsentsi andmisega ei riku ma teiste isikute intellektuaalomandi ega isikuandmete kaitse õigusaktidest tulenevaid õigusi.

Siim Kangur

25.05.2019

